

ANTİKÇAĞDA STATÜNÜN RENGİ: MOR

PURPLE: THE COLOUR OF STATUS IN ANTIQUITY

GÖZDE ADIGÜZEL* BİLGE YILMAZKOLANCI**

Öz: Bu çalışmada, MÖ II. bin yıldan günümüze kadar yaklaşık 4000 yıldır kullanımı devam eden mor renk, antik kaynakların aktardığı bilgiler ve kazılar sonucunda elde edilen veriler ışığında ele alınmıştır. Antikçağ boyunca, kraliyetin, soyluluğun ve tanrısallığın rengi kabul edilen mor renk *Muricidae* familyasına ait *Murex trunculus* (*Hexaplex trunculus* L.), *Murex brandaris* (*Bolinus brandaris* L.) ve *Purpura haemastoma* (*Stramonita haemastoma* L.) olarak isimlendirilen deniz kabuklularından elde edilmiştir. Yaklaşık 12.000 adet kabukludan sadece 1,4-1,5 gr. civarında boyar maddenin elde edilmesi, rengin lüks mallar sınıfında yer almasına sebep olmuş, bu nedenle kraliyet soyundan gelen kişilerin soylarını belirten bir statü simgesine dönüşmüştür. Antikçağda tanrılara yapılan sunularda mor renk kullanılmış ve bazı tanrı(ça)ların rengi kabul edilmiştir. Krallar veya imparatorlar tarafından tanınan özel imtiyazlarla bazı üst sınıf yöneticiler tarafından da kullanılmıştır. Deniz kabuklarından elde edilen mor rengin üretimindeki zorluk, maliyetindeki yüksek fiyat ve artan talep, rengin sağlanmasında kolay ve ucuz yöntemlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu durum da, birçok kentte mor renkli dokumaların üretildiği büyük bir endüstri ve pazar doğurmuştur. Mor renk, antikçağdaki önemini günümüzde Hıristiyanlık ve Yahudilik gibi dinlerde de sürdürmüş olup bu dinlerde kutsal kabul edilen ve seremonilerde kullanılan tanrısal renklerden biri durumuna gelmiştir.-

Anahtar Kelimeler: Tyros Moru • Kraliyet Moru • İmparatorluk Moru • Murex • Purpura

Abstract: The present study deals with the colour purple, which has been in use since the second millennium B.C.E., taking it into consideration as a whole in the light of information from ancient resources and excavations. In antiquity, purple colour, accepted as the colour of divinity, royalty and nobility, was obtained from *Murex trunculus* (*Hexaplex trunculus* L.), *Murex brandaris* (*Bolinus brandaris* L.) and *Purpura haemastoma* (*Stramonita haemastoma* L.) belonging to the family of *Muricidae*, a kind of seashell. The fact that approximately 1.4 – 1.5 grams of pigment is obtained from 12,000 seashells caused the colour to become a luxury item, thus, it came to be used as a symbol of status. In ancient times colour purple was used for religious offerings. In addition, it was also used by some high level magistrates with special privileges ascribed on them by the emperor. The difficulty of obtaining the colour purple from seashells, higher costs, and increasing demand paved the way for invention of easier and less expensive methods of production in time. As a consequence, a big industry and market of purple-dyed textiles emerged in many cities. The colour purple retains its importance from antiquity to our times through Christianity and Judaism, which still use it in ceremonial items.

Keywords: Tyrian Purple • Royal Purple • Imperial Purple • Murex • Purpura

Doğadaki maddelerin kullanılarak boya elde edilmesi, binlerce yıldan günümüze kadar gelen bir sanat ve meslek dalıdır¹. Bugün teknolojinin gelişmesi ve artan talebi karşılamak adına kullanılan sentetik boyalar, günümüze yakın bir süreye kadar bitki, hayvan gibi organik veya inorganik maddelerin

* Arş. Gör., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Muğla. gozdeadiguzel@mu.edu.tr,

** Arş. Gör., Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Denizli. bilgey@pau.edu.tr

¹ Eyüboğlu *et al.* 1983, 12.

bazı özel işlemlere tabi tutulması sonucu elde edilmiştir². Çeşitli işlemlerden geçirilerek üretilen ve antikçağ boyunca ayrıcalığın, statünün, gücün, hatta tanrısallığın simgesi kabul edilen rengin mor olduğu düşünülmüştür. Mor rengin, antikçağda *Muricidae* familyasına ait birkaç tür deniz kabuklusundan elde edilmesi ve üretimindeki zor koşullar, maliyetinin de yüksek olmasına sebep olmuştur. Bu durum ise mor renkli ürünleri talep eden kesimin elit tabaka olmasına, dolayısıyla da zamanla, rengin ayrıcalığı belirleyen bir statü ve güç sembolüne dönüşmesine yol açmıştır. Vitruvius'un³ *hem yüksek maliyeti hem de hoş etkisinin üstünlüğü ile diğer tüm renklerden ayrılan mor* ifadesi, antikçağda mor rengin ayrıcalığının ve üstünlüğünün en açık göstergesidir⁴. Gerek antikçağdan günümüze aktarılan yazılı bilgiler, gerekse günümüzde yapılan araştırma ve elde edilen bulgular, *murex* olarak isimlendirilen bazı deniz kabuğu türlerinin, antikçağ boyunca üretilen mor boyanın başlıca ham maddesi olduğunu göstermesinin yanında, bu rengi elde etmede kullanılan yöntemlerin belirlenmesini de sağlamıştır. Yine aynı verilerden ulaşılan sonuçlar, mor rengi üreten, ticari bir ürün halinde pazara çıkaran endüstri kuruluşlarını ve alıcıların hangi amaçla mor renkli ürünleri talep ederek kullandığını göstermektedir. Çalışmada, mor renkli boya üretimi ile ilgili yapılan başlıca araştırmalar incelenerek, antikçağdan günümüze önemini koruyan mor rengin üretimi ve kullanımı hakkındaki mevcut bilgiler bir bütün olarak değerlendirilmiştir.

Giriş

Boyar maddeler ve bunlarla işlem gören dokuma gibi ürünler, bozulmaya maruz kalan ve günümüze nadiren ulaşan arkeolojik veriler arasındadır. Çalışmanın konusunu oluşturan mor renk ve boyar maddeler ile ilgili bilgilere, daha çok antik kaynakların günümüze aktardıkları bilgiler ve kazılar sonucu elde edilen arkeolojik veriler sayesinde (işlik, atık, yazıt, resim, dokuma v.b.) ulaşılmaktadır. Bu nedenle çalışmamızda, antikçağdan günümüze mor boya ile ilgili bilgiler aktaran antik kaynaklar, kazı ve araştırmalar sonucu ulaşılan arkeolojik veriler ve bu üretim ile ilgili yapılan deneysel çalışmalarla ilişkili erişilebilen kaynaklardan yararlanılmıştır.

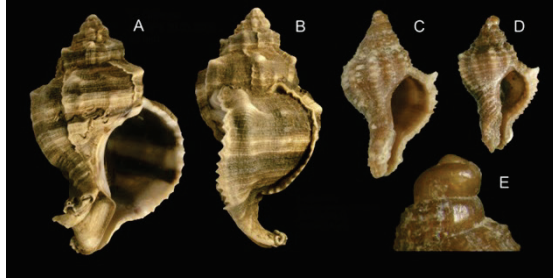

Fig. 1. A-D: Tunus, La Goulette'ten *Murex Trunculus* (*Hexaplex Trunculus* L.) örneği. (Gerçek boyut: 5.6 cm).
E: D'nin Protokonk (Protoconch) Detayı

Antikçağda Mor Renkli Boya Üretimi

Günümüzde yapılan çalışmalar, antik kaynaklar ve arkeolojik bulgular doğrultusunda, *Muricidae* familyasına ait bazı deniz kabuğu türlerinin, antikçağda mor renk boyanın elde edildiği ana madde olduğunu göstermiştir. Bu türler; *Murex trunculus* (*Hexaplex trunculus* L.)⁵ (Fig. 1), *Murex brandaris* (*Bolinus brandaris* L.)⁶ (Fig. 2) ve *Purpura haemastoma* (*Stramo-*

² Çakalgöz - Eltez 2014, 40.

³ Vitr. VII. 12. 15.

⁴ Antikçağda kullanılan çeşitli renklere sahip boyalar hakkında detaylı bilgi için bk. Brinkmann 2006a, 149-153; Tekkök 2013, 631-640.

⁵ İçerdiği boyar maddeler; 6-bromoindigo, 6,6'-dibromoindigo, indirubin, 6-bromoindirubin, 6'-bromoindirubin, 6,6'-dibromoindirubin. Bk. Karadağ 2007, 46.

⁶ İçerdiği boyar maddeler; 6,6'-dibromoindigo, 6,6'-dibromoindirubin, 6-bromoindigo. Bk. Karadağ 2007, 45.

nita haemastoma L.)⁷ (Fig. 3) olarak bilinmekte, canlılar günümüzde halen Akdeniz sahillerinde ve Batı Afrika kıyılarında varlığını sürdürmektedir⁸. Antikçağda *murex*lerden elde edilen mor renkli boyayla ilgili bilgiler, antik kaynaklar aracılığıyla da günümüze aktarılmış olup bu bilgileri ulaştıran en önemli antik yazarlardan biri Plinius'tur. Plinius'a⁹ göre, sığ alanlara gelen *murex*leri avlamak için en uygun dönem bahar mevsimidir. Çünkü yazara göre, bu dönemde *murex*ler hem toplu halde bir arada bulunmakta, hem de salgıladıkları sıvı miktarındaki verim artmaktadır. Mor boya üretimiyle ilgili bilgi veren Vitruvius¹⁰ ise mor rengin her yerde aynı tonda olmayan bir çeşit deniz midyesinden elde edildiğini, bu renk değişikliğinin güneş yörüngesi¹¹ nedeniyle toplandıkları bölgelere göre farklılaştığını bildirmektedir. Bununla birlikte antikçağ edebi metinlerinde mor renk için farklı terimlerin kullanıldığı da tespit edilmiştir. Bunlar arasında en yaygın kullanılan terimler: *halourgos*, *porphyra/porphyreos* ve *phoenix/phoinikeos*'tur. Söz konusu terimler sadece renk sıfatları değil, aynı zamanda rengi sağlayan maddenin isimlendirilmesi için de kullanılmıştır¹². Antikçağda *murex*lerin yakalanması için çeşitli yöntemler kullanılmış, av aş-

Fig. 2. Hellas'tan - Karpathos'tan *Murex brandaris* (*Bolinus brandaris* L.)

Fig. 3. *Purpura haemastoma* (*Stramonita haemastoma* L.) Hellas'tan

⁷ İçerdiği boyar maddeler; 6,6'-dibromoindigo, 6,6'-dibromoindirubin, 6-bromoindigo. Bk. Karadağ 2007, 47.

⁸ Jensen 1963, 105; Brunello 1973, 58; Reese 1987, 203; Artüz 1994, 11; Burke 1999, 80; Cleland 2004, 42; Karadağ 2007, 8, 45-47; Melo 2009, 14; Gillis 2010, 84, fig. 2; Giner – Nieto 2017, 212. *Murex trunculus*; açık krem renkli ve kalın kabuklu, tüberküllü bir yapıya sahiptir. İri taneli, taşlı kumluklu alanlarda ortalama 15 m. derinlikte yaşamakta ve el ya da yemli sepet yardımı ile toplanmaktadır. *Murex brandaris*; koyu kahve/krem renkli ve kalın kabuklu olup uzun dikenimsi çıkıntıları daha yoğundur. Yaklaşık 200 m. derinlikte, yumuşak bir zeminde yaşamakta ve derinde bulunduğu için çoğunlukla ağ yardımıyla yakalanmaktadır. *Purpura haemastoma* ise açık kahve renkli ve tüberküllü bir yapıdadır. Kayalık alanlarda, kayaların üzerinde, sığ bölgelerde yaşamakta ve gel-gitin az olduğu zamanlarda kayalar üzerinden elle de toplanabilmektedir. Söz konusu canlılar, farklı derinliklerdeki sularda bitki ve çamurlardaki organizmalardan beslenmektedir. Detaylı bilgi için bk. Artüz 1994, 11; Cleland 2004, 42.

⁹ Plin. nat. IX. 60. 62.

¹⁰ Vitr. VII. 13. 1-3.

¹¹ Vitr. VII. 13. 1-2; Vitruvius, *murex* türlerinin güneş yörüngesine bağlı değiştiğini, kuzeye yakın olan Pontus ve Gallia'da siyah, kuzeyden batıya gidildikçe mavimsi tonlarda, doğu ve batıda menekşe tonlarında, Güney ülkelerinde ise kırmızı tonda olduğunu aktarmıştır.

¹² Brøns 2017, 158.

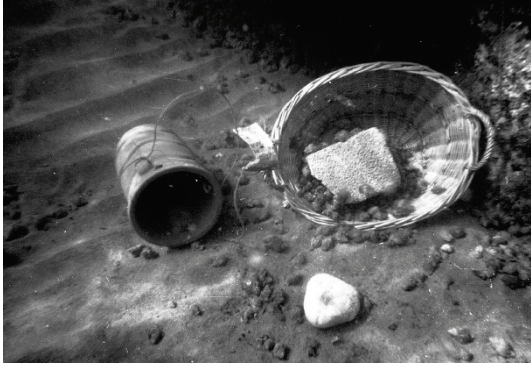

Fig. 4. Toprak Kap ve Sepetlerle Yemleme Tekniğiyle Yapılan Murex Avı Deneyi

masında, içerisinde midyelerden oluşan yemler bulunan hasır sepetler, ağlar ya da pişmiş toprak amphoralardan yararlanılmıştır¹³ (Fig. 4). Mor renk için bir çeşit oksidasyon işlemi uygulanarak, canlılardan salgılanan renksiz sıvıdan boya olarak yararlanılmıştır¹⁴. Çünkü bu sıvı, oksijen ve güneş ışığına maruz kaldığında (fotokimyasal tepkime) renk değişimine uğramakta; sırasıyla önce sarı, yeşil, kırmızı ve son olarak kırmızımsı mor renge dönüşmektedir¹⁵. *Murex*lerden mor sıvıyı elde etmek için bir takım işlemler ve aşamalar geliştirilmiştir.

İlk aşama, yumuşakçaların yakalandıktan hemen sonra kabuklarından ayrılması ve hayvanın hipobranşiyal bezinin çıkarılması, tuzlu suda bekletilmesi ve gereksiz artıkların ayıklanmasıdır. Plinius¹⁶ büyük kabukluların kabukları çıkarıldıktan sonra, küçük kabukluların ise canlıyken ezilmesiyle özsuyunun çıkarıldığını ve bu sıvının içerisine belirlenen oranlarda tuz atılması gerektiğini söylemiştir. Vitruvius¹⁷ ise, üretim aşamasında, midyelerin toplandıktan hemen sonra demir aletlerle kırılıp, havanlarla dövüldüğünü ve tuzlu bir yapıda olduğu için hızlı kurumanın bal karıştırılarak önlendiğini belirtmiştir. Yine Plinius¹⁸ bu sıvının üç gündün fazla olmamak kaydıyla demlenmesi gerektiğini, sıvının ne kadar taze olursa o kadar kaliteli olacağını bildirmiştir. Bir sonraki aşamada, taş ya da kurşun fiçiler içerisine doldurularak on gün süreyle orta ısıda kaynatılan sıvı, içerisindeki etlerden arındırılmış ve istenilen ton elde edilene kadar yün üzerinde teste tabi tutularak isteğe bağlı kaynatma işlemine devam edilmiştir¹⁹. Plinius²⁰ bu işlemde yünün beş saat ıslak bırakıldığını, sonrasında tarama yapıldığını ve bu yünün boyayı tümüyle emene kadar boyada bırakıldığını, tek başına kalitesiz olarak görülen sıvının, yarı miktarında *pelagiae* eklenerek *ametist moru* olarak isimlendirilen parlak ve cilalı bir tona ulaştığını, aksi halde oldukça koyu bir renk oluştuğunu bildirmiştir. Tyros moru elde etmek için karışım pişirilmemiş ham durumdayken yün önce *pelagiae* suyuna batırılıp daha sonra *murex* sıvısına daldırılarak değiştirilmiş ve Plinius'un²¹ bildirdiğine göre Homeros'un bahsettiği *kan moru* rengi elde edilmiştir. Saf pamuk ve keten kumaşlarda istenilen renk sağlanamazken, boyayı daha iyi özümseyen yün ve ipek kumaşlarda kaliteli bir renk elde edilmiştir²². Kumaşlardaki rengi sabitlemek için üre, potasyum nitrat, deniz yosunu ve

¹³ Denize yerleştirilen tuzaklarda, yeterli miktarda deniz kabuğu yakalandığı zaman boyar maddenin üretimi aşamasına geçilmiştir. Verimli bir salgının ve kaliteli bir boyanın elde edilebilmesi için, deniz kabukluları ya işliklerdeki özel havuzlarda kısa bir süre canlı tutulmuş ya da denizden çıkarıldıktan hemen sonra işlem görmüştür. Bk. Plin. nat. IX. 61; ayrıca bk. Jensen 1963, 108.

¹⁴ Stieglitz 1994, 46.

¹⁵ Forbes 1956, 117; Reese 1987, 203; Melo 2009, 14; Abdel - Kareem 2012, 90; Demirbağ - Dölen 2015, 116.

¹⁶ Plin. nat. IX. 60- 62.

¹⁷ Vitr. VII. 13. 3.

¹⁸ Plin. nat. IX. 62.

¹⁹ Plin. nat. IX. 62; Forbes 1956, 117; Jensen 1963, 108; Brunello 1973, 58; Ruscillo 2005, 105.

²⁰ Plin. nat. IX. 62.

²¹ Plin. nat. IX. 62.

²² Ruscillo 2005, 105.

tuz gibi maddelerin kullanıldığı da bilinmektedir²³. Plutarkhos²⁴ ise, mor dokumalarda rengin uzun yıllar boyunca canlı kalmasının sebebinin içerisinde kullanılan bal olarak göstermiştir. Üretimde kullanılan deniz kabuklularının oluşturduğu kötü koku nedeniyle, boyahaneler (*porphyrobastos/porphyrobapheion*) genellikle kent merkezlerinden uzak alanlara kurulmuştur²⁵. Hatta bu koku, boyanan kumaşlara da sindiği için yıkama işlemi sonrasında çeşitli esanslar kullanıldığı da düşünülmektedir²⁶. Yapılan çalışmalar, yaklaşık 12.000 adet deniz kabuğundan ortalama 1,4-1,5 gr. boyar madde elde edildiğini göstermektedir²⁷. Bu durum, mor rengin antikçağdaki renkler arasında haklı yerini ve ününü açıklamaktadır²⁸. Daha ucuz bir yöntemlerle mor rengi elde etmek ve gitgide artan talebi karşılamak amacıyla rengi taklit eden çeşitli formüller denenmiş, limon suyu ve demir asetat gibi katkı maddeleri ya da günümüze ulaşan bazı papirüslerden bilinen soğuk ve sıcak olarak adlandırılan bir takım yöntemler de kullanılmıştır²⁹. Ayrıca kökboya ve yaban mersini³⁰, mor rengin sağlandığı önemli bitkiler arasında yerini almıştır. Antik kaynaklar ve arkeolojik veriler sayesinde mor renk üretiminde kullanıldığı bilinen kökboya yoğun bir kullanım alanına sahiptir. Özellikle denize uzak olan iç bölgelerde, *murex* türünde deniz kabuklularına ulaşımın zor olmasından dolayı kök boya bitkisinin (*Rubia tinctorum* L.) kökleri ile üretim yapılmış ve çeşitli karışımlarla ünlü Tyros moru olan kırmızımsı mora yakın bir renk tonu elde edilmiştir. Plinius³¹, kökboyanın yün ve deri boyamada yoğun bir şekilde kullanıldığını aktarmış, kökboya ile elde edilen kırmızımsı mor renk³² ise günümüze yakın bir sürece kadar dokumacılıkta boyar madde olarak işlem görmüştür³³.

²³ Aygün 2016, 19.

²⁴ Plut. *Alex.* 36.

²⁵ Jensen 1963, 108; Stieglitz 1994, 46; Moscati 2004, 125.

²⁶ Ruscillo 2005, 105.

²⁷ Antik kaynaklardan elde edilen verilerden hareketle, Girit'in güneyindeki antik *Kommos* kentinde, mor boya üretimi ile ilgili bir deney gerçekleştirilmiştir. Bu deneyden ulaşılan verilerle, sahile yakın korunaklı bölgelerin bu deniz kabuklularını elle veya yemle toplamaya daha uygun olduğu gözlenmiştir. Ayrıca sepet yerine pişmiş toprak küplerle yakalamanın suyun etkisini azalttığı, yaklaşık bir saatte yüz adet canlının yakalandığı gibi sonuçlara ulaşılmıştır. Bugüne kadar mor boya üretimiyle ilgili yapılan araştırmalar, Fenikelilerin bu endüstride uzmanlaştıklarını, boyayı elde etmek amacıyla tüm deniz kabuklarını özenle açtıklarını, bu nedenle isimleriyle anılan ve ünü birçok bölgeye yayılan üstün nitelikli bir boyar madde elde ettiklerini göstermiştir. Diğer yandan büyük boyutlu kabukluları açıp küçük olanları kırmalarının boyanın kalitesini düşürdüğü de tespit edilmiştir. Bk. Forbes 1956, 117; Ruscillo 2006, 776-840; Alberti 2008, 80-81. Ayrıca boya üretimi ile ilgili deneyler ve diğer sonuçlar için bk. Koren 2005, 136-149; Wolk - Frimer 2010, 5473-5508; Aygün 2016, 18.

²⁸ Jensen 1963, 109; Reinhold 1969, 301; Brunello 1973, 59; Reese 1987, 203-204; Yıldız 1993, 269; Stieglitz 1994, 48; Booker 1997, 445; Leadbetter 2003, 128; Abdel - Kareem 2012, 90.

²⁹ Forbes 1956, 119-120; Abdel - Kareem 2012, 90; Aygün 2016, 11. Soğuk yöntemde yün, *kermes*, *orseille*, *chalcanton* gibi malzemeler kullanılmış, sıcak yöntemde ise farklı boyalar ve ek maddelerle kaynatılan kumaşlara mazı meşesi ile parlaklık verilmiştir. Bk. Forbes 1956, 120. Tyros moruna yaklaşan rengi sağlamak için kullanılan çeşitli maddelerle boyalı dokumalar dahi bir statü sembolü haline dönüşmüştür. Bk. Stieglitz 1994, 46-48; Melo 2009, 13; Abdel - Kareem 2012, 90; Smith 2012, 84.

³⁰ Vitruvius (VIII. 14. 1-2), bir takım kaynatma işlemleri uygulanan yaban mersininin sütle birlikte kullanıldığını ve mor renk sağladığını aktarmıştır.

³¹ Plin. *nat.* XIX. 17; XXXV. 26.

³² Günümüzde kök boyadan elde edilen kırmızımsı mor rengin üretimi için bk. Baytop 1984, 307. Ayrıca kök boya (*Rubia tinctorum* L.) için bk. Yakar 1966, lev. 43.

³³ Baytop 1984, 306-308.

Fig. 5. *Monastiraki'de Bulunan Üretim Artığı Kırık Murex Kabukları*

Antikçağda Mor Boya Endüstrisi

Mor renk, üretiminin zor şartları ve maliyetinin yüksek olmasından dolayı, yaklaşık dört bin yıldır statü ve güç sembolü olarak kullanılmıştır³⁴. Bu durum rengin, siyasi ve dini bir sembole dönüşmesine sebep olmasının yanında, ekonomide de önemli bir pazar yaratmıştır³⁵. Renk gerek üretim yeri, gerekse kullanıldığı alana göre; *Tyros Moru*, *Kraliyet Moru*, *İmparatorluk Moru* gibi birçok farklı isimlendirmeye tabi tutulmuştur³⁶.

Antikçağda mor boya endüstrisini geliştiren ve ticari bir ürün haline getirip deniz aşırı ülkelere pazarlayan halk Fenikelilerdir. Ancak günümüzde yapılan çalışmalar, Fenikeliler ile özdeşleşen mor boyanın, ilk olarak Girit'te, Orta Minos Dönemi'nde (MÖ XX-XVII yüzyıllar) ortaya çıktığını, dokumacılık ve mimaride kullanıldığını göstermiştir³⁷. Özellikle Girit adasında ve çevresinde gerçekleştirilen kazı çalışmaları³⁸, deniz kabuklarıyla elde edilen mor boyanın, Orta Minos Dönemi'nde, Ege adalarında yaşayan halk tarafından bilindiğini ve yoğun bir şekilde üretimde kullanıldığını kanıtlamaktadır³⁹ (Fig. 5). Ayrıca Girit'in kuzeyindeki Akrotiri'de MÖ 1550 yıllarına tarihlenen fresklerdeki bir kadın figürünün elbisesinde⁴⁰ ve MÖ 1450 civarına tarihlenen Hagia Triada lahdindeki ritüel sahnesindeki figürlerin elbiselerinde⁴¹ *murex* ile elde edilen mor boya tespit edilmiştir⁴² (Fig. 6). Geç Minos Dönemi'ne tarihlendirilen Linear B tabletinde (MÖ 1400-1300) ise mor boya ticaretini gösteren ifadeler yer almaktadır⁴³.

Anadolu'da yapılan çalışmalarda ise, Troia'da⁴⁴, çağdaş tarihlerde, Girit ile bağlantılı olduğu düşünülen mor boya

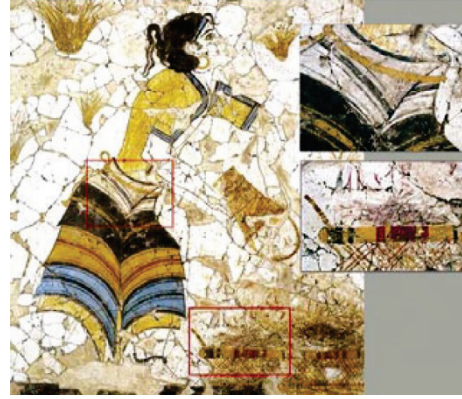

Fig. 6. *Akrotiri Duvar Resminde, Kıyafette Kullanılan Mor Renkli Boya*

³⁴ Giner 2013, 75-98; Kanold 2017, 100.

³⁵ Ruscillo 2005, 105.

³⁶ Reese 1987, 203; Gillis 2010, 84.

³⁷ Reese 1987, 203; Ziderman 1990, 98; Stieglitz 1994; Leadbetter 2003, 127-128; Koren 2005, 137-138; Melo 2009, 14; Gillis 2010, 85-90; Kremer 2017, 141.

³⁸ *Murex* ile mor boya üreten merkezler için bk. Gillis 2010, 85, fig. 1.

³⁹ Girit'in doğusundaki Palaikastro'da, Monastiraki'de ve güneydoğusundaki Kouforisia adalarında yapılan çalışmalarda bu endüstrinin varlığını gösteren birçok deniz kabuğu kalıntısı ele geçirilmiştir. Bk. Jensen 1963, 106; Reese 1987, 204; Stieglitz 1994, 48; Brogan *et al.* 2002; Carannante 2011; Çakırlar - Becks 2009, 97. Palaikastro'da tespit edilen işlikler için bk. Reese 1987, 205; Stieglitz 1994, 50. Girit adasında üretimin Hellenistik Dönem'de de devam ettiğini gösteren yazıt bulunmuştur. Bk. Stieglitz 1994, 50.

⁴⁰ Stieglitz 1994, 52-53; Melo 2009, 14; Karadağ 2007, 45; Alberti 2008, 80.

⁴¹ Stieglitz 1994, 53.

⁴² Minoslular tarafından üretilen kaplardan bazılarının da deniz kabuğu şeklinde veya deniz kabuğu bezemeli olduğu görülmektedir. Söz konusu kaplar için bk. Higgins 2005, fig. 116, 200; Alexiou 1991, Lev. IXIX; Bruin 1966, fig. 2.

⁴³ Reese 1987, 204; Stieglitz 1994, 52; Burke 1999, 78.

⁴⁴ Verg. *Aen.* I. 699-700. Vergilius, öyküsünde Troialı gençlerden bahsederken mor örtülü sedirlerde uzandıklarını söylemektedir.

üretimine dair bulgular saptanmıştır⁴⁵. Doğu Akdeniz’de, Ugarit’in limanı Minet el Beida kentinde yapılan çalışmalarda, Geç Tunç Çağı’na tarihlenen, kırılmış *murex* kabuklarının bulunması ve yine Ugarit’te bulunan çağdaş metinlerde mor renkli kumaşların varlığı, *murex* ile üretilen mor boyanın, dokuma ticaretinde kullanıldığını göstermiştir⁴⁶. MÖ XV-XIV. yüzyıllara tarihlenen Mısır ve Hitit kayıtlarında da, mor boyalı dokumaların varlığını gösteren ifadeler yer almaktadır⁴⁷. Dokumacılıkta kullanılan mor boyanın deniz aşırı ticaretine dair buluntular, Uluburun Batığı çalışmalarında da tespit edilmiştir⁴⁸. Küpler içerisindeki tortularda ele geçirilen iplik dokularında analizler yapılmış ve *murex* ile boyandığı düşünülen mavimsi erguvan renkli kumaş toplarının taşındığı belirlenmiştir⁴⁹. İskenderun yakınlarındaki bir liman yerleşmesi olan Kinet Höyük’te yapılan çalışmalarda da, MÖ 700-550 yılları arasına tarihlenen bir tabakada, *Murex trunculus* türü kabukların, boya üretiminde kullanıldığı tespit edilmiştir⁵⁰.

Mor boya üretimini bir endüstri haline getiren Fenikeliler, *Murex trunculus* veya *Murex brandaris* ile boyadıkları kumaşlarla ünlenmiş, ekonomik anlamda büyük bir gelir elde etmişlerdir⁵¹. Sidon ve Tyros sahillerinde bugün halen bolca bulunan bu deniz canlıları⁵², her iki kentin mor boya üretiminde ön plana çıkmasını sağlamıştır. Kalitesi ve ünü zamanla birçok bölgeye yayılan mor renk, en iyi üreticisi olan Tyros kentiyile özdeşleşerek *Tyros moru* ismini almıştır⁵³. Strabon⁵⁴ Tyros kentini *Tyros moru kendisini diğerleri arasında açık arayla en güzeli olarak kanıtlamıştır. Kabuklular hemen kıyıda toplanır, boya yapımı için gereken her şey vardır. Fakat çok sayıdaki boya atölyesi şehirde yaşamayı zorlaştırır. Yine de sakinlerinin üstün yetileri sayesinde kenti zenginleştirir* sözleriyle tanımlamıştır. Plinius’un⁵⁵ verdiği bilgiler de en kaliteli mor boyanın Tyros’da üretildiğini göstermektedir. Pausanias⁵⁶ ise mor rengi üretmek için en iyi kabukluların Fenike’de bulunduğunu, ikinci sırada ise Lakonia sahillerinin yer aldığını bildirmiştir.

Antikçağda mor renkli dokuma üretimi özellikle Roma Dönemi’nde taleplerin artması ile birlikte büyük bir sektörün oluşmasına zemin hazırlamıştır⁵⁷. Bu nedenle mor renkli giysileri üretmek için, birçok üretim merkezi ön plana çıkmış ve tekstil konusunda önemli endüstri merkezleri oluşmuştur. Tyros gibi başlıca üretim yerlerinin dışında, Anadolu’da da, mor renkli dokumalar üreten ve ticaret

⁴⁵ Troia’nın VI. tabakasında yoğun bir şekilde tespit edilen *Murex trunculus* kabukları ve Minos tipinde tezgâh ağırlıkları, Girit ile bağlantılı bir tekstil endüstrisinin olabileceğini ortaya koymuştur. Bk. Reese 1987, 205; Korfmann 2002, 2; Votruba 2006, 70-71; Çakırlar – Becks 2009; Reese 2010, 124.

⁴⁶ Reinhold 1969, 301; Stieglitz 1994, 48; Burke 1999, 80; Pulak 2006, 84; Reese 2010, 120.

⁴⁷ Bruin 1966, 296; Reese 1987, 205-206; Kremer 2017, 141.

⁴⁸ Ayrıca Tunç Çağı’na tarihlenen Uluburun Batığı’nda *Murex opercula* türünde bir deniz kabuklusuna ait kalıntılar ele geçmiştir ancak kullanımı amacı (tütsü/boya?) belirlenememiştir. Bk. Pulak 2006, 74-75.

⁴⁹ Pulak 2006, 84; Reese 2010, 124.

⁵⁰ Bursa 2007, 115; Reese 2010, 124-125.

⁵¹ Jensen 1963, 104; Booker 1997, 444-445; Melo 2009, 14.

⁵² Günümüzde yapılan araştırmalarda, Tyros’ta mor boya elde etmek için daha çok *Murex brandaris*’in, Sidon’da ise *Murex trunculus*’un kullanıldığı tespit edilmiştir. Bk. Jensen 1963, 105; Abdel - Kareem 2012, 90.

⁵³ Plin. nat. IX. 60; ayrıca bk. Brunello 1973, 58-59; Stieglitz 1994, 46; Booker 1997, 445; Moscati 2004, 125; Melo 2009, 13-14; Reese 2010, 119-120; Abdel - Kareem 2012, 89.

⁵⁴ Strab. XVI. 2. 23.

⁵⁵ Plin. nat. IX. 60.

⁵⁶ Paus. III. 21. 6.

⁵⁷ Leadbetter 2003, 129.

yoluyla bunları deniz aşırı ülkelere pazarlayan kuruluşlarla ihtiyaç karşılanmaya çalışılmıştır⁵⁸. Bu merkezler gerek deniz kabuklarıyla, gerekse rengi sağlayan diğer maddelerle ürettikleri mor renkli dokumaları çeşitli loncalar altında toplayarak pazar ihtiyacını karşılamaya yönelik önemli faaliyetler gerçekleştirmiştir. Antik kaynaklar, yazıtlar ve kazı çalışmaları, birçok kentin mor ya da kırmızımsı mor renkli dokuma üretiminde ön planda olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Bugüne kadar yapılan çalışmalar Ionia'da Phokaia, Miletos, Smyrna, Lydia'da Sardeis⁵⁹, Thyateria⁶⁰, Phrygia'da Laodikeia⁶¹ ve Hierapolis⁶², Lykia'da ise Aperlai ve Andriake'de⁶³ mor renkli tekstil üretiminin olduğunu göstermiştir⁶⁴. Ephesos'ta ele geçirilen bir yazıtta değerli ticari mallar arasında mor boyanın yer aldığı, %5 oranında yüksek bir vergi oranına tabi tutulduğu ve bu verginin tüccardan değil üreticiden alındığı tespit edilmiştir⁶⁵. Özellikle son yıllarda yapılan çalışmalarla, Lykia'nın *murex* ile mor boya üretimi yapan bölgelerden biri olduğu ve Aperlai ile Andriake'nin⁶⁶ üretimin gerçekleştirildiği iki önemli merkez olduğu, *Murex trunculus*'tan elde edilen mor boyalı ürünlerin, bölge ekonomisinde büyük bir gelir sağladığı anlaşılmıştır⁶⁷. Aperlai'de Roma ve Doğu Roma dönemlerine tarihlenen boya üretim işlikleri⁶⁸ ve yığıntı halinde bulunan *Murex trunculus* kalıntıları, mor boya üretiminin somut verileri olarak değerlendirilmiştir⁶⁹. Kentin geç antikçağda ulaştığı refah seviyesinin, mor boya

⁵⁸ Magie 2002, 27-29.

⁵⁹ MÖ 400'lü yıllarda dahi Sardeis'in ürettiği mor renkli yatak örtüleri Atina'da tanınmış ve talep edilmiştir. Bk. Magie 2002, 30.

⁶⁰ Thyateria'da bir onurlandırma stelinde mor boyacılar loncasının varlığı tespit edilmiştir. Bk. Forbes 1956, 118; Constantinidis - Karali 2014, 143-144. Ayrıca St. Paul'un Hellas'ta Thyateria'dan gelen Lydia isimli mor kumaş satıcısı bir kadın ile tanıştığı bilinmektedir. Bk. Freed 1941, 32.

⁶¹ Laodikeia antik kentindeki *Erguvani Yün Boyacıları Birliği* için bk. Şimşek - Sezgin 2011a, 186, 188. Laodikeia'da, Erken Doğu Roma Dönemi'nde faaliyet gösteren (MS V-VI. yüzyıl) boya atölyesi ve tekstil üretimi için bk. Şimşek *et al.* 2011b, 170-171, Fig. 107-112; Şimşek 2013, 392-399. Diokletianus'un fiyat fermanında görülen Laodikeia tekstil ürünleri için bk. Ertekin 2007, 28; İznik 2011, 122; Şimşek 2013, 394. Ayrıca yün ve dokumaların kalitesi için bk. Plin. *nat.* VIII. 73; Strab. XII. 7. 16; Vitr. VIII. 3.

⁶² Phrygia Hierapolis'inde, tiyatronun sahne bölümünün *Purpura Boyacıları Birliği* tarafından finanse edildiği belirlenmiştir. Diğer yandan Strabon'un, *Hierapolis'deki "su, yün boyaması için olağanüstü uygundur. Köklerle boyanan yünler, kırmızı ve morla boyanan yünlerden çok üstündür"* ifadesi ile boyanın üstün niteliği ve kentteki birliğin pahalı olan deniz salyangozu yerine kökboyadan üretilen mor renkli dokumaların varlığını göstermektedir. Bk. Strab. XIII. 4. 14. *Purpura Boyacıları Birliği* ile ilişkili yazıtlar için bk. Ritti 2006, 144-146; Ertekin 2007, 34-35; 39-41.

⁶³ Daha detaylı bilgi için bk. Hohlfelder - Vann 1998, 29; Leadbetter 2003, 129; Aslan 2010b, 262; Reese 2010, 125; Aslan 2011, 54; Çevik *et al.* 2014, 238; Aslan - Erdoğan 2015, 75-76; Çevik 2015, 384.

⁶⁴ Söz konusu kentler Roma ve Erken Doğu Roma Dönemi'nde yaptıkları üretimlerle önemli bir ekonomik pazara sahipti. Bk. Forbes 1956, 118; Magie 2002, 29-31.

⁶⁵ Takmer 2006, 25-26.

⁶⁶ Andriake Limanı hakkında bilgi için bk. Akyürek 2016, 465-487.

⁶⁷ Hohlfelder - Vann 1998, 30; Aslan 2011, 30.

⁶⁸ *Murex*leri canlı bir şekilde depolamak amacıyla kullanılan depolama tankları (*vivaria*) ve *murex* taşımakta kullandığı düşünülen amphora parçaları için bk. Bk. Leadbetter 2003, 129; Aslan 2010a, 188; Çevik 2015, 327. Lykia'da Hellenistik Dönem'de mor boya üretimini gösteren belge için bk. Leadbetter 2003, 128-129.

⁶⁹ Üretimden arta kalan kabukların, Roma ve Doğu Roma Dönemi'ne ait yapılarda harç içerisinde bağlayıcı olarak ikinci kez kullanıldığı düşünülmektedir. Bk. Hohlfelder - Vann 1998, 29; Leadbetter 2003, 129; Forstenpointner *et al.* 2007; Aslan 2010b, 262; 2011, 54; Aslan - Erdoğan 2015, 75-76.

üretiminden elde edilen gelire bağlı olduğu düşünülmektedir⁷⁰. Andriake gümrük yazıtları da, değerli ticari malların arasında *murexin* olduğunu göstermiştir⁷¹. Burada gerçekleştirilen çalışmalarda tespit edilen işlikler ve agoraya yakın bir alanda bulunan üretim artığı deniz kabuğu tepecikleri, mor boya üretiminin önemli bir endüstri kolu olduğunu kanıtlamıştır⁷². Anadolu dışında pek çok üretim merkezinde de mor renkli dokumalar önemli bir gelir kaynağı olarak üretilip pazarlanmıştır. Söz konusu merkezler, Korinthos, Thessalonika ve Philippi şehirleri, Euboia, Rhodos, Khios, Delos, Girit ve Kos gibi adalar ve Kuzey Afrika'da Tobruk yakınlarında tespit edilen boya kuruluşlarıdır⁷³.

Antikçağda Mor Rengin Sosyal ve Dini Yaşamda Kullanımı

Mor, antikçağın en önde gelen renklerindenidir. Yüksek değerinden dolayı mor renge boyanmış tekstil ürünleri büyük bir refahı ve sosyal statüyü temsil etmekle birlikte kamu ile özel hayat arasındaki farkı göstermesi bakımından sosyal imleyiciler kategorisine alınmaktadır. Dönemin en önemli rengi olduğu iddiası ve tarihsel olarak en güçlü tanrıları, kahramanları, rahipleri ve yöneticileri tarafından giyilmiş giysiler olduğu düşünüldüğünde arkeolojik bulgularda en çok kaydedilen rengin mor olması gerçeği şaşırtıcı değildir⁷⁴. Ferrara'ya⁷⁵ göre, antikçağda mor rengin kullanımı anlamsal olarak üç ana temada toplanabilir. Bunlar;

1. Adak sunularında tanrısal bir sembol ve rahiplerinin itibarının gösterilmesi, mor kıyafetlerin kutsal gücün kutlanması olarak arz edilmesi,
2. Politik güç ve kraliyetin sembolü olması,
3. Lüks ve zenginliğin sembolü, konukseverliğin göstergesi olarak aristokratik hediye alışverişlerinde kullanılmasıdır.

Mor renkli dokumaların sosyal ve dini yaşam içerisinde statü sembolü olarak kullanım görmesi oldukça erken dönemlere dayanmaktadır. Knossos'ta Geç Minos Dönemi'ne tarihlendirilen Linear B tabletinde (MÖ 1400-1300) *kraliyet moru* anlamına gelen terimler yer almaktadır⁷⁶. Doğu Akdeniz'de, Ugarit'te bulunan ve Geç Tunç Çağı'na tarihlendirilen metinler de rengin kraliyet sınıfına

⁷⁰ Diocletianus Dönemi'ne (MS 284-305) tarihlenen, mor boya ticaretiyle ilişkili mil taşı için bk. Leadbetter 2003, 130-132; Hohlfelder – Vann 1998, 30; Aygün 2012, 62-63.

⁷¹ Takmer 2006, 2, 8, 29-30.

⁷² Aygün 2012, 37-64, Lev. 41-42; Çevik *et al.* 2014, 238; Çevik 2015, 132-133; Aygün 2016, 31-51.

⁷³ Forbes 1956, 118. Delos adasında deniz kabuğu fosillerinin olduğu taş bloklarının yanı sıra "*trunculus*" koleksiyonu arkeolojik verilerle tespit edilmiştir. Korinthos kıstağında ise Poseidon Kutsal Alanı'nın güneyinde Hellenistik Dönem'e tarihlenen tekstil işliğinin bulunduğu yerde mor boya kalıntıları ele geçirilmiştir. Yine Korinthos'te Apollon *peribolosunun* kuzeydoğusunda MÖ VI-V. yüzyıllara tarihlenen mor boya ve deniz kabuğu kalıntıları saptanmıştır. Bk. Brøns 2017, 160.

⁷⁴ Brøns 2017, 164.

⁷⁵ Ferrara 2017, 171.

⁷⁶ Reese 1987, 204; Stieglitz 1994, 52; Burke 1999, 78. Kremer, antikçağda bir tekniğin farklı bölgeler arasında yayılmasının zanaatkarlar açısından bir çeşit hareketlilik meydana getirdiğini düşünmektedir. Zanaatkarların hareketliliği yoğun ticaret ve güzergâh değişiminden fiilen göçe kadar uzun süre tartışılmıştır. Bu konuda yazılı kaynaklar daha kesin kanıtlar sunmaktadır. Örneğin Pylos'tan gelen Linear B tabletleri farklı bölgelerden (Knidos, Miletos, Lemnos, Khios) gelen tekstil işçilerinin varlığını göstermektedir. Bu işçilerin köken olarak Anadolu kıyıları ve Adaları göstermesi Miken saraylarındaki yabancı zanaatkarların varlığına işaret etmektedir. Bk. Kremer 2017, 151.

mensup kişiler tarafından tercih edildiğini göstermiştir⁷⁷. Mısır⁷⁸ ve Hitit Uygarlıklarında da üst sınıfa mensup kişilerin mor renkli dokumalar kullandığı belirlenmiştir⁷⁹.

MÖ IX. yüzyılda Homeros destanlarında karşımıza çıkan ifadeler, mor renkli kıyafetlerin asil sınıfa mensup kişiler tarafından kullanıldığını, rengin yalnızca giysilerde değil soyluların evlerindeki yatak, koltuk örtüsü, halı gibi günlük dokumalarda⁸⁰ da tercih edildiğini göstermektedir. Homeros'un⁸¹ aktardığına göre, Odysseus ve oğlu Telemakhos gibi soylular mor renkli giysiler giymekte, bunun yanında Odysseus'un giysisinin altın tokayla tutturulmuş iki katlı mor renkli bir kaftan şeklinde tarif edildiği görülmektedir. Yine ozanın ifadelerine göre⁸² *Argoslu Helene de buyurdu hizmetçilere, döşekleri avluya döşeyin dedi, güzelim mor çarşafları yayın ve Iris, sofada buldu Helene'yi, büyük mor bir kumaş dokuyordu* sözleri soylu evlerinde kullanılan mor renkli günlük kullanım eşyalarının yanı sıra asil sınıfa mensup kadınların da mor renkli kumaşlar dokuduklarına vurgu yapmaktadır⁸³. Homeros'un⁸⁴ Odysseus'un oğlu Telemakhos için *kapadı gözlerini mor renkli harmani-siyle* sözleri, diğer yandan Hektor'un külleri için *kemikleri alıp koydular altın bir kutuya, mor renkli yumuşak örtülerle sardılar kutuyu* sözleri mor renkli kumaş ve kıyafetlerin soyluların cenaze törenlerinde de özel bir anlam taşıdığını göstermektedir.

Mor renkli kıyafetler, Lydia Krallığı ve Pers hükümdarlığı tarafından da gücün, statünün göstergesi ve kraliyeti temsil eden renk olarak kabul görmüştür⁸⁵. Plutarkhos⁸⁶ tarafından, MÖ VI. yüzyılda Atinalı devlet adamı Solon'un Lydia Kralı Kroisos'a yaptığı bir ziyarette, Kroisos'un üzerinde çeşitli mücevherlerle süslenmiş altın işlemeli mor bir kaftan olduğu aktarılmıştır. Herodotos⁸⁷ ise, Kroisos'un Delphoi'da Apollon'a sunduğu adak eşyalarının içerisinde mor renkli kumaşlar bulunduğunu bildirmiştir. Yine Herodotos'un⁸⁸ verdiği bilgilere göre Pers kralı Kambyses'in, Aithiopia kralına⁸⁹ gönderdiği armağanlar içerisinde mor renkli giysiler yer almaktadır. Pers kralları tarafından mor renkli elbiseler giyildiğine dair detaylı bilgiler ise, Ksenophon'un aktarımlarıyla günümüze ulaşmıştır.

⁷⁷ Reinhold 1969, 301; Stieglitz 1994, 48; Burke 1999, 80; Pulak 2006, 84; Reese 2010, 120.

⁷⁸ Hdt. II. 129-132. Herodotos'un verdiği bilgilere göre, Mısır Kralı Mykerinos ölen kızı için ağaçtan içi boş bir inek heykeli yaptırmış ve içerisine kızını yerleştirmiştir. Herodotos, altınla kaplatılan bu heykelin üzerinde mor renkli bir örtü olduğu bildirilmiştir.

⁷⁹ Reese 1987, 205-206; Bruin 1966, 296.

⁸⁰ Plut. *Lyc.* XIII. 4. Plutarkhos'un bildirdiğine göre Sparta'da MÖ IX. yüzyılda Lykurgos'un, evlerde kullanılan mor renkli yatak örtülerini, gümüş ve altın eşyalarla eş düzeyde saydığını ve aşırı savurganlık yarattığı için lüks malzemeler sınıfında değerlendirildiği görülmektedir.

⁸¹ Hom. *Od.* XIX. 224-225, 242.

⁸² Ayrıca bk. Hom. *Od.* II. 3. 125-126; IV. 295-297; IX. 348-352; XX. 150.

⁸³ Hellen kadınlar tarafından günlük önemli işlerden birisi tezgâhlarda dokuma yapmaktır. Bütün bu dokumalar içerisinde en pahalısı ve sevileni de mordur. Yün dokunmadan eğirme işlemi öncesinde boyanmıştır. Bk. Deighton 2005, 56.

⁸⁴ Hom. *Od.* IV. 154; *Il.* 24. 795-796.

⁸⁵ Melo 2009, 13.

⁸⁶ Plut. *Sol.* 27.

⁸⁷ Hdt. I. 50.

⁸⁸ Hdt. III. 20-22.

⁸⁹ Hdt. III. 22. Herodotos'un (III. 22) verdiği bilgilere göre Aithiopia kralı mor renkli kumaşların ne olduğunu ve nasıl boyandığını sormuş, ancak aldığı cevaba inanmayarak Perslileri yalancılıkla suçlamıştır.

Ksenophon⁹⁰ Kral Kyros'un mor renkli bir tunik ve manto giydiğini, diğer yandan bazı asillere de bu renk elbiseyi giyme hakkı tanıdığını, Kyros'un maiyetindeki Pers beylerinin mor renkli pelerinler taktıklarını⁹¹ aktarmıştır. Arrianos⁹² ise, Kyros'un mezarındaki divanın üstünde mavi, mor gibi birçok renkte Med ceketleri ve roblar olduğunu bildirmiştir. İskender Lahdi kabartmalarında yapılan analizler de, Pers askerlerinin giysilerinde özellikle mor boya kullanıldığını göstermiş, *Murex brandaris* cinsi ile özdeşleşen boya maddesi ile hematit ve kökboyasından elde edilen boya maddesi olmak üzere iki farklı mor boyanın kullanıldığı belirlenmiştir⁹³ (Fig. 7). Büyük İskender'in Pers İmparatorluğu'nda Susa ve Persepolis'te ele geçirdiği ganimetler içerisinde 190 yıllık Tyros moru ile boyanmış (beş bin *talanta* değerinde) elbiseden oluşan bir hazineye sahip olduğu, MÖ 330 yılından sonra Pers krallarına öykündüğü ve Babil'de geçirdiği son zamanlarda Makedonyalılara özgü beyaz kıyafetler yerine Perslere özgü mor renkli kaftan giydiği bilinmektedir⁹⁴.

Fig. 7. İskender Lahdi üzerinde mor tunik giyimli Pers Savaşçısı

Coğrafyacı Strabon, mor renkli kıyafetler giymenin kraliyet soyuna mensup kişilere tanınmış bir hak olduğu, yöneticiler tarafından tanınan özel imtiyazlar sonucu bazı ileri gelen soylu kişilerin bu renk kıyafetleri giyebileceği aktarılmıştır. Strabon'un⁹⁵ verdiği bilgilerden Ephesos'un kurucusu Androklos'un soyundan gelen kişilerin, krali soyunun belirtisi olarak mor renkli elbiseler giyebildikleri anlaşılmaktadır. Strabon'a⁹⁶ göre, Magnesialı Daphitas'ın krallar için *çizgilerle bezenmiş mor renkli kaftanla* şeklinde söylediği alaycı bir sözünden dolayı çarمیğa gerildiği, diğer yandan Magnesialı bir kithara sanatçısı olan Anaksenor'un, Antonius tarafından yüceltilerek *Zeus Sosipolis'e adanmış gibi mor kaftan giydirerek saygınlığını büyük ölçüde artırdığı* bilgisine ulaşılmaktadır. Bu bilgi diğer yandan Zeus'a da mor renkli kıyafetlerin kutsal bir eşya olarak (kült objesi) adandığını ortaya koymaktadır. Yine tanrıça Demeter'in (Ceres) mor renkli kıyafetlerle betimlenmesinin yanında tanrıçanın tapınığında görevli kişiler de gerçekleştirilen ritüeller sonrasında Demeter gibi mor renkli elbiseler giyerek meşalelerle tanrıçanın huzuruna gelir ve yeminlerini gerçekleştirirlerdi⁹⁷. Deniz kabuklularından elde

⁹⁰ Ksen. *anab.* I. I. 2. 20; 5. 7-8.

⁹¹ Ksenophon'un, Kyros'un Danae'ya ulaştığında *Kralın mor rengi elbise giyme hakkı tanınmış nedimi Pers Megapherne'yi öldürttüğünü* aktarması, mor renkli kıyafetlerin, ancak kral tarafından tanınan bir ayrıcalıkla kullanılabildiğini göstermektedir.

⁹² Arr. *an.* VI. 29.

⁹³ Piening 2006, 133. Kabartmalarda, Perslerin kıyafetlerinde görülen mor boya kalıntıları için bk. Brinkmann 2006b, 121-127, res. 217, 230, 234-235.

⁹⁴ Arr. *an.* III. 25. 3; IV. 7; IV. 9; VII. 8. 29; Plut. *Aleks.* 36; ayrıca bk. Jensen 1963, 109; Bruin 1966, 296; Brunello 1973, 60-61; Droysen 2000, 222; Freeman 2003, 310, 316; Kırmımlı 2011, 96; Collins 2012, 373, 387.

⁹⁵ Strab. XIV. 1. 3.

⁹⁶ Strab. XIV. 1. 39-41.

⁹⁷ Smith 2012, 89-90. Brøns'a (2017, 164) göre mor rengin kutsal alanlarda yoğun olarak ele geçirilen kült bulguları arasında yerini alması bu rengin tanrıçalarla ilişkili olduğunu da gösterir. Bu durum mor renkli kumaş bulgularının daha çok tanrıçalara adanmış tapınaklardan bulunması gerçeği ile açıklanabilir.

edilen mor boya, denizden doğduğuna inanılan Aphrodite ile de ilişkili tutulmuş ve tanrıçayı sembolize etmiştir⁹⁸. Yine mor renk, tanrı Dionysos'un da kutsal renklerinden birisidir. Dionysos'a yazılan bir *hymnosta*⁹⁹ *güçlü omuzlarını örtmüştü mor renkli pelerini* ifadesi, Dionysos'un tanrısal pelerininin mor renkle tasvir edildiğini göstermektedir. Bereket, üreme ve bolluk tanrısı Priapos'un *khiton* giysili tasvirlerinde kullanılan renklerden birisi de mordur¹⁰⁰. Mor renkli giysi, Priapos'un denizle ve balıkçılıkla dolayısıyla da boyanın elde edildiği deniz canlılarıyla ilişkisinden dolayı tercih edilmiş olabilir.

Plinius¹⁰¹ tarafından aktarılan bilgiler, kabuklulardan boyanan mor kıyafetlerin, yüksek rütbeli kişiler tarafından statünün ve hâkimiyetin bir sembolü olarak kullanıldığını, bu nedenle mor renkli elbiselerin lüks sınıftaki mallar arasında yer aldığını göstermektedir¹⁰². Roma İmparatorluğu'nda, imparatorlar ile asil sınıfa mensup kişiler tarafından birçok giysi çeşidinde statünün ve gücün sembolü mor rengin kullanılmaya devam ettiği, ancak imparatorlar tarafından belirli ayrıcalıklar tanınan kişilerin bu renk kıyafetleri giyebildiği ve hatta alt tabakadaki kişilerin mor renkli kıyafet kullanmalarının bazı dönemlerde yasaklandığı bilinmektedir¹⁰³. Vergilius'un¹⁰⁴ Aeneas destanında geçen *Krallık simgemiz mor renkli giysiler* ifadesi de Romalılar için mor renkli kıyafetlerin krali soylarının göstergesi olarak simgeleştirildiğini göstermektedir. Yine Vergilius¹⁰⁵, Fenikeli Dido'nun¹⁰⁶ Aeneas'a armağanı olan bir yağmurluğun Tyros moru renginde olduğunu özellikle vurgulamış ve Romalıların kurucularıyla ilişkilendirdiği mor renk Roma soyluları tarafından bilinçli olarak tercih edilmiştir. Vergilius'un¹⁰⁷ dizelerinde Latinus'la ilgili bir bölümde, *sessiz kaldı, ne yönetim gözündeydi, ne mor giysi* sözleri de bu durumun üst sınıfa ve yöneticilere mahsus bir kıyafet olarak seçildiğini göstermektedir.

Mor renk, Roma Dönemi'nde, özellikle Iulius Caesar ve sonrasındaki imparatorlar tarafından, otoritenin, gücün, asaletin, statünün ve tanrısallığın sembolü olduğu için tercih edilmiştir¹⁰⁸. Suetonius¹⁰⁹ tarafından mor renkli geniş şeritli *toga praexta* giydiği belirtilen Iulius Caesar'ın belli kişiler ve yaştakiler için mor renkli giysi kullanımını yasakladığı aktarılmıştır. Dio Cassius'dan¹¹⁰ edindiğimiz bilgilere göre, Augustus, *magistratus* olarak görev yapan senatörlere mor renkli toga giymeleri konu-

⁹⁸ Cleland *et al.* 2007, 7.

⁹⁹ Hom. *h.* VII. 5-6.

¹⁰⁰ Boyana 2004, 37.

¹⁰¹ Plin. *nat.* IX. 63.

¹⁰² Özellikle Diocletianus döneminde (MS 284-305) yayımlanan *Tavan Fiyatlar Kararnamesi*'nde, beyaz ipeğin 12.000 *denaria*, mor ipeğin ise 150.000 *denaria* gibi yaklaşık 13 katı bir ücretlendirmeye tabi tutulması, *murex*lerden elde edilen mor boyalı kıyafetlerin yüksek ücretini gösteren önemli bir kanıttır. Bk. Jensen 1963, 115; Booker 1997, 445-446; İznik 2011, 108, 122-123.

¹⁰³ Suet. *Iul.* I, 43; ayrıca bk. Jensen 1963, 104; Yıldız 1993, 269; Cleland *et al.* 2007, 156; Constantinidis – Karalı 2014, 145.

¹⁰⁴ Verg. *Aen.* XI. 334.

¹⁰⁵ Verg. *Aen.* IV. 259-264.

¹⁰⁶ Verg. *Aen.* IV. 139. Vergilius kraliçe Dido'nun kıyafetini de *altın düğmeyle iliklenmiş parlak mor giysi* şeklinde tasvir etmiştir.

¹⁰⁷ Verg. *Aen.* VII. 249-251.

¹⁰⁸ Suet. *Iul.* I; Suet. *Nero.* 25; ayrıca bk. Jensen 1963, 115; Le Roux 2011, 75.

¹⁰⁹ Suet. *Iul.* I. 43, 45.

¹¹⁰ Cass. Dio. XLIX. 16.

sunda bir ayrıcalık tanımış, onlar dışındaki sıradan kişilerin mor renk giysiler giymesini yasaklamıştır. Ayrıca Augustus, senatörlerin erkeklik giysilerini giyen çocuklarına, devlet yönetimine daha çabuk alışmaları açısından mor renkli şeritli elbise giyme hakkı tanımıştır¹¹¹. Plinius¹¹² da mor rengin senatör ile *equestrian* soyundan olan kişileri birbirinden ayıran renk olduğunu aktarmıştır.

Roma İmparatorluk Dönemi'nde mor renkli kumaşlar ile yapılan kıyafetler; imparatorlar, senatörler, rahipler, hâkimler, kaptanlar, bazı süvari sınıfı üyeleri başta olmak üzere birçok soylunun kıyafetinde tümüyle, ya da giysinin bir bölümünde erkekler ve kadınlar tarafından kullanılmıştır (Fig. 8-9). Romalılar tarafından bu rengin kullanıldığı bilinen giysi çeşitleri; *Toga Picta*, *Tunica Palmata*, *Tunica Clavus*, *Toga Praetexta*, *Toga Pulla*, *Toga Trabea*'dır¹¹³. *Toga Picta* eflatun renkli bir giysi olup ilk kez Iulius Caesar tarafından giyilmiş, sonrasında Augustus tarafından resmi bir giysi haline getirilerek senatörler tarafından kullanılmıştır¹¹⁴. *Tunica Palmata*, altın işlemelerle süslü, eflatun renkli ipekten bir giysi olup başlangıçta imparatorlar, sonrasında senatörler tarafından kullanılmıştır¹¹⁵. *Toga Praetexta* ise kenarında eflatun (bazen kırmızı) bant bulunan bir toga çeşidi olup memurlar, asillerin erkek çocukları, hâkimler, kâhinler ve senatörler tarafından giyilmekteydi¹¹⁶. *Toga Trabea* olarak isimlendirilen giysi çeşidi krallar tarafından kullanılmasının yanı sıra kült objesi olarak tanrılara adanmaktaydı¹¹⁷. Vergilius'tan¹¹⁸ edindiğimiz bilgilere göre ise yarışlarda kazananlara verilen ödüller arasında mor renkli giysiler yer almasının yanında kaptanların da mor renkli giysiler giydiği anlaşılmaktadır. Ayrıca bazı üst düzey süvari sınıfı üyelerinin de özel törenlerde, giysilerinde mor renkli dar bant taşıdıkları bilinmektedir¹¹⁹.

Roma İmparatorluğu tarafından dini ritüellerde kullanılan mor renkli kıyafetler, görsel olarak güçlü bir etki yaratma düşüncesi ile tanrısallığın

Fig. 8. Antinoopolis'ten mor şeritli toga giyimli Ammonius'un mumya portresi (MS 193-235)

Fig. 9. Mısır'dan mor renkli altın süslemeli hymation giyen bir kadına ait mumya portre (MS 25-37)

¹¹¹ Suet. *Aug.* 38.

¹¹² Plin. *nat.* IX. 60, 63.

¹¹³ Şeki 1985, 62-70; Deighton 1999, 27; Hirschmann 1999, 510-513; Cleland *et al.* 2007, 195, 196, 201-202; George 2008, 94; Elliott 2008, 181. Toga ve çeşitleri ile ilgili bk. Stone 2001, 13-45; George 2008.

¹¹⁴ Jensen 1963, 115; Şeki 1985, 68-69; Cleland *et al.* 2007, 196.

¹¹⁵ Şeki 1985, 62.

¹¹⁶ Suet. *Iul.* 1; ayrıca bk. Jensen 1963, 115; Şeki 1985, 68. Kırmızı bantlı togalar augur rahipleri ve şövalyeler tarafından kullanılmıştır. Bk. Jensen 1963, 115.

¹¹⁷ Şeki 1985, 70.

¹¹⁸ Verg. *Aen.* V. 108-111, 133, 244-250.

¹¹⁹ Le Roux 2011, 75-76.

simgesi olarak tercih edilmiştir¹²⁰. Plinius¹²¹ tanrıların sevgisini kazanmak isteyen kişilerin bu renk ile tanrının huzuruna çıktığını, zafer törenlerinde giyilen mor rengin altınlarla süslenerek kullanıldığını aktarmıştır. Örneğin, kar beyaz elbiseler giymesi gereken Vesta rahibelerinde sunu yapılacağı zaman baş Vesta rahibesi mor kenarlı bir duvak (*suffibulum*) takmıştır¹²². Vergilius'un¹²³ anlattığı kuruluş efsanesinde de Apollon'un bilicisi Helenus'un, Aeneas'a *kıyıda yapacağın sunaklarda sunarken adaklarını, unutma saçlarına mor rengi örtü sarmayı* sözleri, mor renkli duvağın törensel önemini ve tanrılar katındaki kabulünü göstermektedir. Pausanias¹²⁴ tarafından aktarılanlara göre, imparator Nero, tanrıça Hera'ya altın bir tacın yanında mor renkli bir elbise adamıştır¹²⁵.

Fig. 10. Palmyra Müzesi'nden MS II. yüzyıla ait *Murex brandaris* (*Bolinus brandaris* L.) ile boyanmış kumaş kalıntısı

Romalılar tarafından dini törenlerde ve zafer törenlerinde sıklıkla tercih edilen mor renkli kıyafet ve kumaşlar, soyluların cenaze törenlerinde de kullanılmıştır. Vergilius'un¹²⁶ aktardığına göre, Aeneas tarafından Pallas'ın cenaze töreni için *mor boyanmış, atıkları altın telle çekilmiş iki dokuma getirilmiş olup ölünün üstüne serdi birini, derin saygıyla, sarıdı yalınların yutacağı saçlarına ötekini* diyerek ölen kişinin bu kumaşlarla bir kefen gibi sarıldığı anlaşılmaktadır. Suetonius¹²⁷ da Iulius Caesar'ın cenaze töreninde fildişinden yatağa, dokusunda altın iplikler bulunan mor renginde bir kumaşın serildiğini, başucuna da giysisinin asıldığını aktarmıştır. Roma Dönemi'nde, dokumalarda yoğun bir şekilde tercih edilen mor rengin yalnız resmi ve dini giysilerde değil ayakkabıdan¹²⁸ parşömene¹²⁹ kadar birçok farklı alanda da kullanımı bulunmaktaydı (Fig. 10). Hatta *murex* türündeki kabuklu deniz hayvanları, tıbbi çalışmalarda¹³⁰ dahi kullanılmıştır.

Roma İmparatorluğu'nda imparatorluğun ve statünün bir sembolü

¹²⁰ Plin. nat. IX. 60; ayrıca bk. Melo 2009, 13.

¹²¹ Plin. nat. IX. 60.

¹²² Jensen 1963, 115.

¹²³ Verg. Aen. III. 404-405.

¹²⁴ Paus. II. 17. 6.

¹²⁵ Paus. VIII. 28. 6, Pausanias, Dodona'daki kâhinlere tanrıça Athena'nın ahşap heykelinin görüntüsünün uyluğunun bandaja sarılı olarak geldiğini, kendisinin de bu görüntüyü mor bir bandaja sarılı olarak gördüğünü aktarmaktadır.

¹²⁶ Verg. Aen. XI. 71, 75-76.

¹²⁷ Suet. Iul. 84.

¹²⁸ Roma Dönemi'nde dericilikte *murex* türleri ile ayakkabılar (sandalet ve botlar) mor renge boyanmış, bu ürünler lüks mallar sınıfında yer almıştır. *Solea Babylonia* olarak isimlendirilen ve Babylonia derisinden yapılan bir sandalet türü, beyaz ve mor renklerde boyanmış olup lüks mallar sınıfındadır. Bk. Yıldız 1993, 136, 268-269.

¹²⁹ Roma Dönemi'nde yapılan parşömenlerde de mor renkli boya kullanılmış ve değerli mücevherlerle süslenmiştir. Ayrıca *purpurea Membrana* olarak isimlendirilen bir parşömen türü bulunmaktadır. Bk. Yıldız 1993, 270-271; 2014, 260-261.

¹³⁰ Diosk. Ped. Mat. Med. II. 4. Dioskourides'in aktardığı bilgilere göre yanmış *purpura* diş ve çıban tedavisinde kullanılmıştır. Plin. nat. XXXII. 27, 34. Plinius ise *murex* küllerini veya bal, yumurta gibi malzemelerle karıştırılarak yapılan ilaçları cilt ve çeşitli enfeksiyonların tedavisinde kullanıldığını bildirmiştir. Günümüzde gerçekleştirilen çalışmalar *murex* türünde deniz canlılarının kanser, diyabet gibi hastalıkların tedavisinde kullanılabileceğini göstermiştir. Bk. Demirbağ – Dölen 2015, 116.

haline dönüşen mor renkli giysilerin kullanımı, günden güne yaygınlaşmış¹³¹ hatta bazı İmparatorlar tarafından abartılı şekilde kullanılarak yüzyıllar boyunca çeşitli tarihçilerin alay konusu haline gelmiştir. Eutropius¹³² tarafından savurgan ve sefahat düşkünü olarak tanımlanan İmparator Nero'nun mor renkli ipek sicimlerle salıverdiği altın ağlarla balık tuttuğu, Suetonius¹³³ tarafından da mor renkli giysi kullanımını herkese yasakladığı aktarılmıştır. Yine Suetonius¹³⁴, Caligula'nın gladyatör gösterilerine gelen bir davetlisini, mor renkli pelerinin parlaklığı ile dikkat çektiği için öldürttüğünü, *In-citatus* adındaki atına¹³⁵ mor renginde bir battaniye verdiğini alaylı bir şekilde günümüze aktarmıştır.

MS III. yüzyılda yaşanan ekonomik sıkıntılara rağmen mor renkli dokumaların önemi artarak devam etmiştir. Özellikle Geç Roma Dönemi'nde yapılan bir seremoni, mor renkli dokumaların, statü belirleyici bir sembol olarak törenlerdeki kullanımını göstermesi bakımından önem taşımaktadır. MS III. yüzyıl sonlarında ortaya çıktığı düşünülen ve *adoratio purpurae/mor öpme* olarak isimlendirilen bu tören, mor rengin değişmez bir güç ve otoriteyi temsil ettiğinin en somut kanıtıdır. Kademe atlayan her memurun katılım zorunluluğu olduğu bu seremoniye göre; İmparatorun huzuruna kabul edilen kişiler, imparatorun elbisesinin bir kısmını öperek imparatora olan saygı ve şükranlarını sunmaktaydı¹³⁶. Bu düşünce biçiminin gelişmesine bağlı olarak, üst sınıfa mensup kişiler arasında mor renkli kıyafete sahip olma isteği giderek bir yarış biçimine dönüşmüş ve oluşturulan bir takım düzenlemelerle kısıtlanma yoluna dahi gidilmiştir. MS V. yüzyılda, II. Theodosius tarafından mor renkli kıyafetlerin sıradan kişiler tarafından giyilmesi yasaklanmıştır¹³⁷. MS VI. yüzyılda ise Iustinianus'un *Corpus Juris Civilis* kanunlarında, mor renkli kıyafetlerin yalnızca krali ve dini kullanımlarda giyilmesi ile ilişkili sert yasalar düzenlenmiştir¹³⁸ (Fig. 11). Procopius¹³⁹ tarafından Iustinianus'un kaçış planına karşı çıkan Theodora'nın ağzından aktardığı *bu mordan yoksun kalmayayım ve karşıma çıkanların bana efendim olarak hitap etmedikleri o günde yaşamayayım* cümlesi de

Fig. 11. Ravenna - San Vitale Bazilikası'ndan Altın Süslemeli Tyros Moru Pelerini ile İmparator I. Iustinianus'un Betimlendiği Duvar Mozaïği (MS VI. yüzyıl)

¹³¹ Elliott 2008, 181.

¹³² Eutr. VII. 14.

¹³³ Suet. Nero. 32.

¹³⁴ Suet. Cal. 35; 55.

¹³⁵ Verg. Aen. IV. 135. Vergilius'tan edindiğimiz bilgiler de soylu atların mor örtülü gemlerle süslenip kuşandığını göstermektedir.

¹³⁶ Avery 1940, 66-80; 68-69. Bu seremoniye ilgili bilgiler, MS 291 yılında, Mamertinus'un Maximianus'un doğum gününde yaptığı bir konuşma sayesinde günümüze ulaşmıştır. Eutropius tarafından, Maximianus'un Callinicum-Carrae'de savaş meydanında bozguna uğradığı ve bu mağlubiyet sonucunda Diocletianus tarafından hakarete uğrayarak onun arabasının yanında mor giysileriyle birkaç kilometre boyunca koştuğu anlatılmıştır. Bk. Eutr. IX. 24. Yine Eutropius, Diocletianus'un mor renkli elbisesinin çeşitli mücevherlerle süslenmeye başladığını bildirmiştir. Bk. Eutr. IX. 26.

¹³⁷ Aygün 2012, 11.

¹³⁸ Jensen, 1963, 115.

¹³⁹ Prok. BP. I. 24. 33.

mor rengin kraliyet ailesi için önemini ifade etmektedir¹⁴⁰. Doğu Roma İmparatorluğu'nda, mor rengin krali bir renk olduğu düşüncesinden hareketle, kraliyet bebeklerin mor bir odada dünyaya gelmesi gerektiğine inanılmış, bu amaçla mor renkli odalar düzenlenmiş ve doğan bebeklere *porphyrogenitus/morlar içinde doğan* unvanı verilmiştir¹⁴¹. Ancak MS 15. yüzyılın ortalarında farklı kırmızı renklerin keşfedilmesi ve Doğu Roma'nın çöküşü ile birlikte mor rengin kullanımı düşüşe geçmiş, atölyelerin tahrip edilmesiyle birlikte kullanımı giderek tükenmiştir¹⁴².

Mor boyanın antikçağda dini törenlerdeki giysilerde kullanılması, Yahudi ve Katolik din görevlilerinde ise günümüze kadar süregelen bir geleneğe dönüşmüştür. Yahudilerin kullandığı *tallit* ismindeki dua şalında, tanrısallık rengi olan *tekhelet* rengindeki şeritlerin sözlü kanunlarında deniz kabuklusundan yapılması gerektiği bildirilmiş, yapılan çalışmalarda bu renk için *Murex trunculus* türünün kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu canlının kullanılması ile elde edilen koyu mavi ve mor renk halen kutsallığını sürdürmektedir¹⁴³. Antikçağda bu rengin özellikle Yahudiler tarafından yoğun bir şekilde talep edildiği düşünülmektedir¹⁴⁴. Diğer yandan Kutsal Kitap'ta din adamlarının *efod*¹⁴⁵ adı verilen kutsal giysisi ile bunun altına giyilen kaftan türü giysi¹⁴⁶ ve göğüslük¹⁴⁷ yapımıyla ilgili verilen emirlerde, lacivert ve kırmızı ipliklerin yanında mor ipliğin kullanılması şart koşulmuştur. Tabernakl'in etrafına çevrilecek perdelerin yapımı için de mor ipliklerden ince keten kumaşlar¹⁴⁸ kullanılması emredilmiştir. Kutsal Kitap'ta Meryem ile ilgili aktarılan bilgilerde de, rahipler tarafından seçtirilen farklı renkli kumaşlar içerisinde, Meryem'in mor rengi seçtiği görülmektedir¹⁴⁹. Katolik Kiliseleri'nde de mor ilahi bir renk olarak tercih edilmiş ve kiliseyi temsil eden renk olarak belirlenmiştir¹⁵⁰. Bir grup

¹⁴⁰ Connor 2011, 185.

¹⁴¹ Jensen, 1963, 116.

¹⁴² Kanold 2017, 100.

¹⁴³ Stieglitz 1994, 48; Ziderman 2001, 5-8; Ruscillo 2005, 105.

¹⁴⁴ Brunello 1973, 60.

¹⁴⁵ Çıkış Bap. 28. 6-14. ...Ve efodu, altın, lacivert ve erguvani, kırmızı ve bükülmüş ince ketenden üstat işi olarak yapacaklar. Bitiştirilsin diye iki ucunda bitişik iki omuzluğu olacak. Ve üzerinde olup onunla bağlanan hünerle dokunmuş şerit, onun işi gibi ve kendisinden, altın, lacivert ve erguvani ve kırmızı ve bükülmüş ince ketenden olacak. Ve iki akik taşı alacaksın ve üzerlerine İsrail oğullarının adlarını, doğuşlarına göre onların adlarından altısını bir taş üzerine, ve kalan altı adı o bir taş üzerine oycaksın. O iki taşı İsrail oğullarının adlarına göre, oymacı işile, mühür oyması gibi oycaksın; onları altın yuvalar içine koyduracaksın. Ve iki taşı, İsrail oğulları için anılma taşları olarak efodun omuzlukları üzerine koyacaksın; ve anılma için, Harun onların adlarını RABBİN önünde iki omzu üzerinde taşıyacaktır. Ve altın yuvalar, ve halis altından iki zincir yapacaksın; onları örme işi kordon gibi yapacaksın; ve örme zincirleri yuvalar üzerine koyacaksın...

¹⁴⁶ Çıkış Bap. 28. 31-35. ...Ve efodun entarisini büsbütün lacivertten yapacaksın. Ve onun ortasında baş için bir delik olacak; yırtılmasın diye etrafında, zırh deliği gibi, dokuma işi bir kenarlık olacak. Ve onun etekleri üzerine lacivert, ve erguvani, ve kırmızıdan, etekleri etrafına, narlar; ve etrafında, onların arasına altın çingiraklar yapacaksın; bir altın çingirak ve bir nar, bir altın çingirak ve bir nar olmak üzere çepçevre entarinin üzerinde, etekleri etrafında olacak.

¹⁴⁷ Çıkış Bap. 28. 15-21. ...Ve üstat işi bir hüküm göğüslüğü yapacaksın; onu efodun işi gibi yapacaksın; altın, lacivert, ve erguvani, ve kırmızı, ve bükülmüş ince ketenden yapacaksın. Murabba ve iki katlı, uzunluğu bir karış ve eni bir karış olacak. Ve onun içine taş yuvaları, dört sıra taş koyacaksın; bir sıra, kırmızı akik, sarı yakut, ve zümrüt, birinci sıra; ve ikinci sıra, kızıl yakut, safir, ve beyaz akik; ve üçüncü sıra, gök zümrüt, ve akik, ve yeşim olacak; onlar altın yuvalarına kakılacak...

¹⁴⁸ Çıkış Bap. 26. 1-37.

¹⁴⁹ Schaff 2005, 639, 654 (*Protoevangelion, The Protevangelium of James*, 10; *The Gospel of Pseudo-Matthew*, 8).

¹⁵⁰ Melo 2009, 13.

Hıristiyan tarafından İsa'nın çarmıhta kurban edilmeden önce üzerinde mor bir kıyafet olduğuna inanıldığı için de acının, ıstırapın rengi olarak kutsal kabul edilmiştir¹⁵¹. Günümüzde halen Papa ve Kardinaller tarafından dini törenler sırasında mor renkli kıyafetler giyilmektedir¹⁵². Ayrıca Hıristiyanların *Lent* ve *Advent* dönemlerinde yakılan mor renkli mumlar, tövbekarlığı temsil etmekte; umut, sevgi, mutluluk ve barış dileklerini simgelemektedir¹⁵³.

Değerlendirme

Temel ihtiyaçlarını binlerce yıldır doğadan karşılayan insanoğlu, şüphesiz ki doğada gördüğü renkleri başlangıçta farklı değerler yükleyerek anlamlandırmış ve yine bu renkleri elde etmek için doğadan yararlanmıştır. Deniz kabuklarından üretilen mor da doğadan elde edilen zor ancak değerli renklerden birisidir. Kabuklu deniz hayvanlarını, başlangıçta besin ve süs amaçlı olarak kullanmayı öğrenen insanlar, olasılıkla bu canlılardan tesadüfi bir şekilde boyar madde üretmeyi keşfetmiştir. Denizde ve kıyıda yoğun olarak karşılaştıkları *Murex trunculus* (*Hexaplex trunculus* L.), *Murex brandaris* (*Bolinus brandaris* L.) ve *Purpura haemastoma* (*Stramonita haemastoma* L.) canlılarının salgılarını güneşe maruz bıraktıklarında elde ettikleri gösterişli sıvıyı, zamanla çeşitli katkı maddeleriyle birlikte karıştırarak, ününü nesiller boyunca sürdüren mor tonlarını elde etmişlerdir. Antikçağ boyunca mor rengin farklı uygarlıklar tarafından kullanılmasına rağmen hep aynı amaca hizmet ettiği görülmektedir. Rengin üretim aşamasında yaşanan zorluklar, üretilen malzemelerin fiyatlarının yüksek olmasına neden olmuş, bu durum da morun zenginlere ve soylulara hitap eden lüks ürünler sınıfına girmesine yol açmıştır. Şüphesiz ki bu süreç, rengin soylu, krali ve tanrısal bir renk olarak kabul edilmesini doğurmuş, özel imtiyazlar dışında kullanımı dahi yasaklanmıştır. Tanrılara ait tasvirlerde mor renkli kıyafetler kullanılmış, tanrıların huzuruna çıkan kişiler mor renkli kıyafetler kuşanmış ve yine bu giysiler tanrılara sunulan adak eşyaları arasında yerini almıştır. Antikçağda mor renkle ilişki kurulan başlıca tanrıların Apollon, Zeus, Demeter, Aphrodite, Dionysos, Hera, Priapos ve Vesta olduğu görülmektedir. Mor rengin dış görüntüde sağladığı sosyal statü, ürüne olan talebi de git gide arttırmıştır. MÖ II. binyıldan itibaren üretildiği bilinen mor boya, artan taleple bağlantılı olarak ticari bir pazar yaratmış ve malzemeye kolaylıkla erişen birçok kent, mor renkli kumaşları dokuyup pazar ihtiyacını karşılamak için adeta birbiri ile yarış eder duruma gelmiştir. Hatta malzemeye erişim imkânı olmayan kentler dahi, çeşitli doğal malzemelerle taklit mor renk üretimi yapan boyama ve dokuma atölyeleri açmıştır. Farklı bölgelerde tekniğin nasıl yayıldığı sorusu ise gezici zanaatkarların varlığı ile açıklanabilir. Deniz kabuğundan elde edilen mor renkli dokumalar arasında baş sırayı, antik kaynaklar tarafından da sık sık atıfta bulunulan Tyros moru almış, tarihteki ününü geçmişten günümüze hak ederek kazanmıştır. Hiç şüphesiz ki çeşitli merkezlerde devam eden veya başlayacak olan kazı ve araştırmalar, mor boyanın üretimi ve ticaretiyle ilgili yeni kanıtlar sağlayacak ve antikçağda mor rengin kullanımı ile ilgili birçok veri de sunacaktır.

¹⁵¹ Conroy 1921, 37; Melo 2009, 13.

¹⁵² Gillis 2010, 84.

¹⁵³ Jenner 1910, 165-166.

Figürler Listesi

Fig. 1. <http://www.molluscabase.org/aphia.php?p=image&pic=69937> Erişim Tarihi: 15.02.2017, 13:51

Fig. 2. <http://www.molluscabase.org/aphia.php?p=image&pic=49023> Erişim Tarihi: 15.02.2017, 13:55

Fig. 3. <http://www.molluscabase.org/aphia.php?p=image&pic=68781> Erişim Tarihi: 15.02.2017, 14:02

Fig. 4. Ruscillo 2005, 102, Fig. 1.

Fig. 5. Carannante 2011, 16, Fig. 2.3.

Fig. 6. Karadağ 2007, 45.

Fig. 7. Brinkmann 2006b, 132, Fig. 257.

Fig. 8. Doxiadis 1995, 117, Fig. 89.

Fig. 9. Doxiadis 1995, 68, Fig. 55.

Fig. 10. Karadağ 2007, 45.

Fig. 11. http://employees.oneonta.edu/farberas/ARTH/images/109images/early_christian/san_vitale/justinian.jpg Erişim Tarihi: 13.03.2017, 17.05

BİBLİYOGRAFYA

Antik Kaynaklar

- Arr. *an.* (= Arrianos, *Anabasis*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Arrian, *Anabasis of Alexander* (I-IV). Trans. P. A. Brunt, Ed. J. Henderson. London 1976 (The Loeb Classical Library)
- Cass. Dio. (= Dio Cassius Cocceianus, *Historiae Romanae*)
Kullanılan Çeviri: Dio Cassius Cocceianus, *Historiae Romanae*. Trans. E. Cary. London 1914.
- Diosk. Ped. *Mat. Med.* (= Dioscourides Pedianus, *Peri hyles iatrikes*)
Kullanılan Çeviri: Dioscourides Pedianus. *De Materia Medica: Being an Herbal with many other medicinal materials*. Ed. T. A. Osbaldeston. Johannesburg 2000.
- Eutr. (= Eutropius, *Breviarum Historiae Romanae*)
Kullanılan Çeviri: Eutropius, *Roma Tarihinin Özeti*. Çev. Ç. Menzilioğlu. İstanbul 2004.
- Hdt. (= Herodotos, *Historiai*)
Kullanılan Çeviri: Herodotos, *Tarih*. Çev. M. Ökmen. İstanbul 1973.
- Hom. *h.* (= Homeros, *hymni Homerici*)
Kullanılan Çeviri: Homeros, *Homeros İlahileri (Homerik Hymnos'lar)*. Çev. A. Eti Sina. İstanbul 2008.
- Hom. *Il.* (= Homeros, *Ilias*)
Kullanılan Çeviri: Homeros, *İlyada*. Çev. A. Erhat – A. Kadir. İstanbul 2004.
- Hom. *Od.* (= Homeros, *Odyseia*)
Kullanılan Çeviri: Homeros, *Odyseia*. Çev. A. Erhat – A. Kadir. İstanbul 2006.
- Ksen. *anab.* (= Ksenophon, *Anabasis*)
Kullanılan Çeviri: Ksenophon, *Anabasis*. Çev. T. Gökçöl. İstanbul 1998.
- Paus. (= Pausanias, *Periegesis tes Hellados*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Pausanias, *Description of Greece*. Trans. W. H. S. Jones. London 1964–1966 (The Loeb Classical Library)
- Plin. *nat.* (= G. Plinius Caecilius Secundus, *Naturalis Historia*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Pliny, *Natural History*, vols. I-X. Trans. H. R. Rackham, W. H. S. Jones – D. E. Eichholz. Cambridge, Massachusetts-London 1938-1971 (The Loeb Classical Library).
- Plut. (= Plutarkhos, *Bioi Paralleloi*)
Aleks. (Aleksandros), *Lyk.* (Lykurgos), *Sol.* (Solon)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Plutarch, *Plutarch's Lives*. Trans. B. Perrin. London – New York 1959 (The Loeb Classical Library).
- Prok. (= Prokopios, *bellum Persicum*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Procopius, *History of the Wars I-II*. Trans. H. B. Dewing. 2005 (<http://www.gutenberg.org/files/16764/16764.txt> Erişim Tarihi: 06.06.2017, 15:00).
- Strab. (= Strabon, *Geographika*)

- Kullanılan Çeviri: Strabon, *Coğrafya* (Anadolu XII, XIII, XIV). Çev. A. Pekman. İstanbul 2000.
- Suet. (= Suetonius, *The Lives of the Twelve Caesars*)
Kullanılan Çeviri: Suetonius, *On İki Caesar'ın Yaşamı*. Çev. F. Telafar – G. Özaktürk. Ankara 2008.
- Verg. (= Vergilius Maro, *Aeneid*)
Kullanılan Çeviri: Vergilius, *Aeneas*. Çev. İ. Z. Eyüboğlu. İstanbul 2010.
- Vitr. (= Vitruvius, *De Architectura*)
Kullanılan Çeviri: Vitruvius, *Mimarlık Üzerine On Kitap*. Çev. S. Güven. İstanbul 2005.

Modern Literatür

- Abdel-Kareem 2012 O. Abdel-Kareem, "History of Dyes Used in Different Historical Periods of Egypt". *Research Journal of Textile and Apparel* 16/4 (2012) 79-92.
- Akyürek 2016 T. E. Akyürek, "Andriake: The Port of Myra in Late Antiquity". Eds. P. Magdalino – N. Necipoğlu, *Trade in Byzantium, Papers from the third International Sevgi Gönül Byzantine Symposium*, İstanbul 24-27 June 2013. İstanbul (2016) 465-487.
- Alberti 2008 M. E. Alberti, "Murex Shells as Raw Material, The Purple-Dye Industry and Its By-Products. Interpreting the Archaeological Record". *Kaskal* 5 (2008) 73-90.
- Alexiou 1991 S. Alexiou, *Minos Uygarlığı*. Çev. E. T. Tulunay. İstanbul 1991.
- Artüz 1994 M. L. Artüz, "Türkiye Sularında Bulunan Bazı Yumuşakça (Mollusca) Türleri". *Denizler Alemi Popüler Bilim Dergisi* (1994) 1-37.
- Aslan – Erdoğan 2015 E. Aslan – L. U. Erdoğan, "Kekova Sualtı Arkeoloji Araştırmaları". Eds. C. Yemişçi, T. E. Çakır, M. G. Beydiz – C. Çoban, 2. *Turgut Reis ve Türk Denizcilik Tarihi Uluslararası Sempozyumu Cilt III 1-4 Kasım 2013. Bodrum* (2015) 70-93.
- Aslan 2010a E. Aslan, "Kekova Bölgesi Liman Araştırmaları 2009: Aperlai Limanı". *ANMED* 8 (2010) 181-188.
- Aslan 2010b E. Aslan, "Myra Çevresinde Antik Denizcilik ve Sualtı Kültür Kalıntıları". Ed. N. Çevik, *Arkeolojiden Doğasma Myra/Demre ve Çevresi*. Antalya (2010) 257-272.
- Aslan 2011 E. Aslan, *Kekova Bölgesi Limanları*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi. Konya 2011.
- Avery 1940 W. T. Avery, "The 'Adoratio Purpurae' and the Importance of the Imperial Purple in the Fourth Century of the Christian Era". *Memoirs of the American Academy in Rome* 17 (1940) 66-80.
- Aygün 2012 Ç. A. Aygün, *Andriake Mureks Boya Endüstrisi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi. Antalya 2012.
- Aygün 2016 Ç. A. Aygün, *Andriake Mureks Boya Endüstrisi/Andriake Murex Dye Industry*. İstanbul 2016.
- Baytop 1984 T. Baytop, *Türkiye'de Bitkiler ile Tedavi (Geçmişte ve Bugün)*. İstanbul 1984.

- Booker 1997 C. M. Booker, "The Codex Purpureus and Its Role as an Imago Regis in Late Antiquity". Ed. C. Deroux, *Studies in Latin Literature and Roman History* 8 (1997) 441-477.
- Boyana 2004 H. Boyana, Priapos Kültü". *Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi* 35 (2004) 31-44.
- Brinkmann 2006a V. Brinkmann, "Boyalar ve Boyama Teknikleri". *Renkli Tanrılar, Antik Heykel Sanatında Çokrenklilik*. İstanbul (2006) 149-153.
- Brinkmann 2006b V. Brinkmann, "Persilerin Mavi Gözleri, Büyük İskender Dönemi ve Hellenistik Dönem Heykel Sanatında Çokrenklilik". *Renkli Tanrılar, Antik Heykel Sanatında Çokrenklilik*. İstanbul (2006) 121-132.
- Brogan – Betancourt – Apostolakou 2002 T. M. Brogan, P. P. Betancourt – V. Apostolakou, "The Purple Dye Industry of Eastern Crete". Eds. M. L. Nosch – R. Laffineur, *Kosmos: Jewellery Adornment and Textiles in the Aegean Bronze Age*. Liège (2002) 187-191.
- Brøns 2017 C. Brøns, "Sacred colours: purple textiles in Greek sanctuaries in the second half of the 1st millenium BC". Eds. H. L. Enegren – F. Meo, *Treasures from the Sea, Sea Silk and Shellfish Purple Dye in Antiquity*. Sea-Silk and Shell Purple Dye in Antiquity International Workshop in Lecce, Italy, May 26-28 2013. Oxford (2017) 158-170. Digital Edition: ISBN 978 – 1 – 78570 – 436 – 9 (epub).
- Bruin 1966 F. Bruin, "Royal Purple and the Dye Industries of the Mycenaeans and Phoenicians". *American University of Beirut Festival Book* (1966) 295-308.
- Brunello 1973 F. Brunello, *The Art of Dyeing in the History of Mankind*. Çev. B. Hickey. Vicenza 1973.
- Burke 1999 B. Burke, Purple and Aegean Textile Trade in the Early Second Millenium B.C.". *In Meletemata: Studies in Aegean Archaeology Presented to Malcolm H. Wiener as he enters his 65th year*. Texas (1999) 75-82.
- Bursa 2007 P. Bursa, *Antikçağ'da Anadolu'da Balık ve Balıkçılık*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi. İstanbul 2007.
- Carannante 2011 A. Carannante, "Purple Dye Industry Shell Waste Recycling in the Bronze Age Aegean? Stoves and Murex Shells at Minoan Monastiraki (Crete, Greece)". Ed. C. Çakırlar, *Archaeomalacology Revisited: Non-dietary use of molluscs in archaeological settings*, Proceedings of the Archaeomalacology Sessions at the 10th ICAZ Conference, Mexico City 2006. Oxford (2011) 9-18.
- Cleland – Davies – Jones 2007 L. Cleland, G. Davies – L. L. Jones, *Greek and Roman Dress from A to Z*. London and NewYork 2007.
- Cleland 2004 L. Cleland, "The Shellfish Used in Antiquity to Dye Hyacinthe Purple". *Colour in Ancient Mediterranean World, BAR International Series 1267* (2004) 42-44.
- Collins 2012 A. W. Collins, "The Royal Costume and Insignia of Alexander the Great". *American Journal of Philology* 133/3 (2012) 371-402.
- Connor 2011 C. L. Connor, *Bizans'ın Kadınları*. Çev. B. Cezar. İstanbul 2011.

- Conroy 1921 E. Conroy, *The Symbolism of Colour*. London 1921.
- Constantinidis – Karali 2014 D. Constantinidis – L. Karali, “Designing a Database to Trace Purple Dye Trade Routes during the Historical Period in Greece”. Eds. C. Alfaro – M. Tellenbach-J. Ortiz, *Production and Trade of Textiles and Dyes in the Roman Empire and Neighbouring Regions*, Actas del IV Symposium Internacional sobre Textiles y Tintes del Mediterráneo en el mundo antiguo. Valencia, 5 al 6 de noviembre, 2010. Valencia (2014) 143-148.
- Çakalgöz – Eltez 2014 S. Y. Çakalgöz – S. Eltez, “Ceroplastes Rusci L. (Hemiptera, Coccidae) Dışı Bireylerinin Kabuklarından Antik Dönemlerde Kullanılan Boya Çıkarma Yöntemleri ile Boya Eldesi”. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 17 (2014) 39-44.
- Çakırlar – Becks 2009 C. Çakırlar-R. Becks, “Murex Dye Production at Troia, Assesment of Archaeomalacological Data from Old and New Excavation”. *Studia Troica* 18 (2009) 87-103.
- Çevik – Bulut – Aygün 2014 N. Çevik, S. Bulut – Ç. A. Aygün, “Myra’nın Limanı Andriake”. *Byzas* 19/I (2014) 225-243.
- Çevik 2015 N. Çevik, *Lykia Kitabı*. İstanbul 2015.
- Deighton 1999 H. J. Deighton, *Eski Roma Yaşantısında Bir Gün*. Çev. H. Kökten Ersoy. İstanbul 1999.
- Deighton 2005 H. J. Deighton, *Eski Atina Yaşantısında Bir Gün*. Çev. H. Kökten Ersoy. İstanbul 2005.
- Demirbağ – Dölen 2015 Ç. Demirbağ – E. Dölen, “Deniz kabuklarında bulunan indigoid boyarmaddelerin metal etkileşimlerinin spektrofotometrik yöntemle incelenmesi”. *Marmara Pharmaceutical Journal* 19 (2015) 116-120.
- Doxiadis 1995 E. Doxiadis, *The Mysterious Fayum Portraits: Faces from Ancient Egypt*. London 1995.
- Droysen 2000 J. G. Droysen, *Büyük İskender II*. Çev. B. Candemir. İstanbul 2000.
- Elliott 2008 C. Elliott, “Purple Past: Color Codification in the Ancient World”. *Law & Social Inquiry* 33/1 (2008) 173-194.
- Ertekin 2007 E. Ertekin, “Roma Çağında Hierapolis ve Laodikeia’da Tekstil ve Tekstil Sektöründeki Meslek Örgütleri”. Eds. A. Özçelik, M. Y. Ertaş, Y. Kılıç, Y. Avcı, S. İnan – S. Parlaz, *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiriler I*. Denizli (2007) 31-41.
- Eyüboğlu – Okaygün – Yaraş 1983 Ü. Eyüboğlu, I. Okaygün – F. Yaraş, *Doğal Boyalarla Yün Boyama, Uygulamalı ve Geleneksel Yöntemler*. İstanbul 1983.
- Ferrara 2017 B. Ferrara, “‘A Lydian chiton with a purple fringe...’: The gift of the garment to the Hera of Samos and Hera of Sele”, Eds. H. L. Enegren – F. Meo, *Treasures from the Sea, Sea Silk and Shellfish Purple Dye in Antiquity*. Sea-Silk and Shell Purple Dye in Antiquity International Workshop in Lecce, Italy, May 26-28 2013. Oxford (2017) 171-187.
- Forbes 1956 R. J. Forbes, *Studies in Ancient Technology Vol. IV*. Leiden 1956.

- Forstenpointer *et al.* 2007 G. Forstenpointner, U. Quatember – A. Galik - G. Weissengruber - A. Konecny, "Purple-Dye Productions in Lycia-Results of an Archaeozoological Field Survey in Andriake (South-West Turkey)". *Oxford Journal of Archaeology* 26/2 (2007) 201-214.
- Freed 1941 D. M. Freed, *Trade Routes of the Roman Empire*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kanada 1941.
- Freeman 2003 C. Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma*. Çev. S. K. Angı. Ankara 2003.
- George 2008 M. George, "The 'Dark Side' of the Toga". Eds. J. Edmonson-A. Keith, *Roman Dress and the Fabrics of Roman Culture*. London (2008) 94-112.
- Gillis 2010 C. Gillis, "The Color Purple". Eds. F. Faegersten, J. Wallensten – I. Östenberg, *Tankemönster En festskrift till Eva Rystedt* (2010) 84-91.
- Giner – Nieto 2017 C. A. Giner – J. F. Nieto, "Purple Wars': fishing rights and political conflicts concernig the production of marine dyes in Hellenistic Greece", *Treasures from the Sea, Sea Silk and Shellfish Purple Dye in Antiquity*. Sea-Silk and Shell Purple Dye in Antiquity International Workshop in Lecce, Italy, May 26-28 2013. Oxford (2017) 212-226.
- Giner 2013 C. A. Giner, "Purple and Aristocracy: Colour, Blood and Luxury as Social Identifiers in Antiquity". Eds. C. A. Giner, J. O. García – M. J. M. García, *Luxury and Dress: Political Power and Appearance in the Roman Empire and Its Provinces*. València (2013) 75-98.
- Higgins 2005 R. Higgins, *Minoan and Mycenaean Art*. London 2005.
- Hohlfelder – Vann 1998 R. L. Hohlfelder – R. Vann, "Uncovering the Maritime Secrets of Aperlae, A Coastal Settlement of Ancient Lycia". *Near Eastern Archaeology* 61/1. (1998) 26-37.
- Hurschmann 1999 R. Hurschmann, *Der Neue Pauly Enzyklopädie der Antike*, Band 6: Iul-Lee. (1999) 505-513.
- İzник 2011 E. İznik, "İmparator Diocletianus'un Tavan (En Yüksek) Fiyatlar Fermanı". *Tarih Araştırmaları Dergisi* XXX/49 (2011) 97-130.
- Jenner 1910 H. Jenner, *Christian Symbolism*. London 1910.
- Jensen 1963 L. B. Jensen, "Royal Purple of Tyre". *Journal of Near Eastern Studies* 22/2 (1963) 104-118.
- Kanold 2017 I. B. Kanold, "Dyeing wool and sea silk with purple pigment from *Hexaplex Trunculus*". Eds. H. L. Enegren – F. Meo, *Treasures from the Sea, Sea Silk and Shellfish Purple Dye in Antiquity*. Sea-Silk and Shell Purple Dye in Antiquity International Workshop in Lecce, Italy, May 26-28 2013. Oxford (2017) 100-107. Digital Edition: ISBN 978 – 1 – 78570 – 436 – 9 (epub).
- Karadağ 2007 R. Karadağ, *Doğal Boyamacılık*. Ankara 2007.
- Kırımlı 2011 R. H. Kırımlı, *Büyük İskender'in Liderlik Sırları*. İstanbul 2011.
- Kitab-ı Mukaddes 1996 Kitapı Mukaddes, *Eski ve Yeni Ahit* (Tevrat ve İncil), İbrani, Kildani ve Yunani Dillerinden Son Tashih Edilmiş Tercümedir. Stuttgart 1996.
- Koren 2005 Z. C. Koren, "The First Optimal All-Murex All-Natural Purple Dyeing in the Eastern Mediterranean in a Millennium and a Half". *Dyes in History and Archaeology* 20 (2005) 136-149.

- Korfmann 2002 M. Korfmann, "2000 Yılı Troia Kazı Sonuçları". *Kazı Sonuçları Toplantısı* 23/I. Ankara (2002) 1-10.
- Kremer 2017 C. Kremer, "The Spread of purple dyeing in the Eastern Mediterranean – a transfer of technological knowledge?". Eds. H. L. Enegren – F. Meo, *Treasures from the Sea, Sea Silk and Shellfish Purple Dye in Antiquity*. Sea-Silk and Shell Purple Dye in Antiquity International Workshop in Lecce, Italy, May 26-28 2013. Oxford (2017) 141-157. Digital Edition: ISBN 978 – 1 – 78570 – 436 – 9 (epub).
- Le Roux 2011 P. Le Roux, *Roma İmparatorluğu*. Çev. İ Yerguz. Ankara 2011.
- Leadbetter 2003 B. Leadbetter, "Diocletian ant the Purple Mile of Aperlae". *Epigraphica Anatolica* 36 (2003) 127-136.
- Magie 2002 D. Magie, *Anadolu'da Romalılar 2, Batı Anadolu ve Zenginlikleri*. Çev. N. Başgelen – Ö. Çapar. İstanbul 2002.
- Melo 2009 M. J. Melo, "History of Naturel Dyes in the Ancient Mediterranean World". Eds. T. Bechtold-R. Mussak, *Handbook of Natural Colorants* (2009) 3-20.
- Moscato 2004 S. Moscato, *Fenikeliler*. Çev. S. Gül. Ankara 2004.
- Piening 2006 H. Piening, "Görkemli Bir Miras, İstanbul'daki 'İskender Lahdi'nin Renkleri". *Renkli Tanrılar, Antik Heykel Sanatında Çokrenklilik*. İstanbul (2006) 133-134.
- Pulak 2006 C. Pulak, "Uluburun Batığı", *Uluburun Gemisi, 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*. İstanbul (2006) 57-104.
- Reese 1987 D. D. Reese, "Bronze Age Purple-Dye Production in the Mediterranean Basin". *BSA* 82 (1987) 201-206.
- Reese 2010 D. S. Reese, "Shells from Sarepta (Lebanon) and East Mediterranean Purple-Dye Production". *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 10/1 (2010) 113-141.
- Reinhold 1969 M. Reinhold, "On Status Symbols in the Ancient World". *The Classical Journal* 64/7 (1969) 300-304.
- Ritti 2006 T. Ritti, *Phrygia Hierapolis'i (Pamukkale) Eski Yazıtlar Rehberi*. Çev. N. Fırat. İstanbul 2006.
- Ruscillo 2005 D. Ruscillo, "Reconstructing *Murex* Royal Purple and Biblical Blue in the Aegean". Eds. D. E. Bar – Y. Mayer, *Archaeomalacology Molluscs in Former Environments of Human Behaviour*. Proceedings of the 9th Conference of the International Council of Archaeozoology Oxford (2005) 99-106.
- Ruscillo 2006 D. Ruscillo, "Faunal Remains and *Murex* Dye Production". *Kommos V* (2006) 776-840.
- Schaff 2005 P. Schaff, *The Twelve Patriarchs, Excerpts and Epistles, The Clementia, Apocrypha, Decretals, Memoirs of Edessa and Syriac Documents, Remains of the First Age*. Edinburgh 2005.
- Smith 2012 J. M. Smith, *Antik Yunan Kadın Kıyafetleri*. Çev. İ. Dağlı. Ankara 2012.
- Stieglitz 1994 R. R. Stieglitz, "The Minoan Origin of Tyrian Purple". *The Biblical Archaeologist* 57/1 (1994) 46-54.
- Stone 2001 S. Stone, "The Toga, From National to Ceremonial Costume". Eds. J. L.

- Sebesta – L. Bonfante, *The World of Roman Costum*. London (2001) 13-45.
- Şeki 1985 M. Şeki, *Eski Yunan'da ve Roma'da Günlük Giysiler*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi. İstanbul 1985.
- Şimşek – Okunak – Bilgin 2011b C. Şimşek, M. Okunak – M. Bilgin, *Laodikeia Nekropolü (2004-2010 Yılları) Laodikeia Çalışmaları 1*. Ed. C. Şimşek. İstanbul 2011.
- Şimşek – Sezgin 2011a C. Şimşek – M. A. Sezgin, "Laodikeia Kuzey Tiyatrosu". *Olba XIX* (2011) 173-201.
- Şimşek 2013 C. Şimşek, *Laodikeia (Laodicea ad Lycum), Laodikeia Çalışmaları 2*. İstanbul 2013.
- Takmer 2006 B. Takmer, *Lex Portorii Provinciae Lyciae: Lykia Eyaleti Gümrük Yasası*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi. Antalya 2006.
- Tekkök 2013 B. Tekkök, "Antik Çağda Boya Kullanımı". Ed. G. Kökdemir, *Orhan Bingöl'e 67. Yaş Armağanı*. Ankara (2013) 631-640.
- Votruba 2006 D. Ş. Votruba, *M.Ö. 2. Binde Batı Anadolu'nun Deniz Ticareti*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi. Ankara 2006.
- Wolk – Frimer 2010 J. L. Wolk – A. A. Frimer, "Preparation of Tyrian Purple (6,6^l-Dibromoin-digo): Past and Present". *Molecules* 15/8 (2010) 5473-5508.
- Yakar 1966 N. Yakar, *Renkli Türkiye Bitkiler Atlası III. Fasikül*. İstanbul 1966.
- Yıldız 1993 N. Yıldız, *Eski Çağda Deri Kullanımı ve Teknolojisi*. İstanbul 1993.
- Yıldız 2014 N. Yıldız, *Eskiçağda Yazı Malzemeleri ve Kitabın Oluşumu*. Ankara 2014.
- Ziderman 1990 I. I. Ziderman, "Seashells and Ancient Purple Dyeing". *Biblical Archaeologist* 52 (1990) 98-101.
- Ziderman 2001 I. I. Ziderman, "Purple Dyeing in the Ancient Mediterranean World: Characterisation of Biblical Tekhelet". Lecture Text. (*Lecture delivered before the International Conference on Colours in Antiquity* (11th September 2001). Edinburgh 1-9.
- Kaynak: http://www.tekhelet.com/pdf/ziderman_icca.pdf